

NEDERLANDSCH ARCHIEF

VOOR

KERKGESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

Dr. F. PIJPER

Hoogleeraar der Rijks-universiteit te Leiden

Dr. A. EEKHOF

*Ned. Herv. predikant
te Ouderkerk a/d Amstel*

en

Dr. J. LINDEBOOM

*Hoogleeraar der Rijks-
universiteit te Groningen*

NIEUWE SERIE — ELFDE DEEL

Aflevering 2

'S-GRAVENHAGE

MARTINUS NIJHOFF

1914

BR
900
.N4
v. 11
no. 2
1914

BR
900
N4
V. 11
no. 2
1914

I N H O U D.

Het verbod van den Katholieken godsdienst in de pro-	
vincie Utrecht in 1581, door Dr. Mr. S. MULLER Fz.	Blz. 97—102
De Waalsche Gemeente te Sluis, door Dr. J. DE	
HULLU.	„ 103—154
Christophorus Fabritius, door Dr. A. A. VAN	
SCHELVEN	„ 155—160
Menniste „Stouticheden” te Winterswijk (1629),	
door Dr. J. S. VAN VEEN	„ 161—163
Meyndert van Emden, door K. Vos	„ 164—166
In memoriam R. N. L. Mirandolle, door Mej. Dr.	
C. SERRURIER	„ 167—171
Uit de nieuwere Nederlandsche kerkgeschiedkun-	
dige navorschingen, door Dr. HJALMAR HOLMQUIST	„ 172—179
Boek-aankondiging en Bericht	„ 180—184

HET VERBOD VAN DEN KATHOLIEKEN GODSDIENST IN DE PROVINCIE UTRECHT IN 1581,

DOOR

Dr. Mr. S. MULLER Fz.

Bij plakkaat van 26 Augustus 1581 werd de uitoefening van den Katholieken godsdienst ten platten lande van Utrecht door het Hof op verzoek van de Staten, die reeds sedert een jaar herhaaldelijk dergelijke verbodsbepalingen hadden uitgevaardigd, verboden. De godsdienstoefening werd den geestelijken ontzegd op eene boete van 25 gouden realen en verlies van hun beneficie; de magistraten, die eene godsdienstviering niet hadden belet, zouden eveneens 25 gouden realen verbeuren; ieder hoorder zou zijn opperkleed verliezen. De pastoors, die nog in functie waren, zouden ook voortaan des Zondags in hunne parochiekerken „het woord Gods uytten Ouden ende Nieuwen Testamente mogen prediken”, zonder evenwel de Roomsche religie te bevorderen en de Gereformeerde te lasteren; zij zouden ook kinderen mogen doopen, doch alleen met de door Christus zelven ingestelde ceremoniën. Aan dorpen, die de uitoefening van den Gereformeerden godsdienst begeerden, zou men evenwel daartoe de vergunning geven.

Deze bepalingen schijnen ons wat vreemd; maar zij zijn toch wel verklaarbaar. Want vooreerst was de toestand op het platteland van het Sticht nog jaren later zeer zonderling: het gewest heette wel Gereformeerd, maar

was feitelijk nog overwegend Katholiek. Er viel dus zeker niet aan te denken, om overal Hervormde gemeenten te vestigen, en het was blijkbaar geraden, om niet te kras op te treden. Daarvoor bestond trouwens nog eene andere reden: de Staten vonden het leerstellige verschil der beide godsdienstvormen, naar het schijnt, niet zoo erg groot, en zij geloofden dus blijkbaar te goeder trouw, dat, als de pastoors de voor andersdenkenden aanstootelijke Katholieke vormen maar wilden weglaten en zich met wat matiging gedroegen, de zaken zich allengs heel goed zouden schikken. Zoo verklaart zich het feit, dat de Staten, den Katholieken godsdienst streng verbiedende, toch de fungeerende pastoors gaarne wilden continueeren; de korte mededeeling aan het slot, dat, wanneer soms enkele dorpen den Gereformeerden godsdienst wilden aannemen, de Staten dit ook zouden goedvinden, bewijst echter overtuigend, dat zij zich van de Gereformeerde dezer pastoors toch niet al te veel voorstelden.

Het plakkaat is uitgevoerd; het hierachter afgedrukte request, dat reeds van Juni 1582 moet dagteekenen (want de requestanten verklaren, na 26 Augustus 1581 in tien maanden niet gepredikt te hebben) geeft over die uitvoering zeer sprekende bijzonderheden. Het is inderdaad hartbrekend, den jammer van de uitgesloten pastoors aan te hooren; hun bescheiden verzoek, dat men hen weder tot den dienst zal toelaten, of hun tot hun levensonderhoud eene uitkeering toeleggen uit de geestelijke goederen, die de Staten onder hun beheer genomen hebben, klinkt wel bijzonder billijk, en de vlijmend scherpe resumptie aan het slot: *Fodere non valeo, mendicare erubesco*, maakt indruk. Het is goed, dergelijke klachten te vernemen, omdat zij ons de ware beteekenis van den genomen maatregel duidelijk voor oogen stellen.

Maar het is ook goed eens achter de schermen te zien en na te gaan, of de ons gedane mededeelingen niet eenigszins overdreven zijn om te werken op het mededooen der Staten, en of de berichten wel overal den toets der kritiek kunnen doorstaan. Het plakkaat van 1581

is, naar het blijkt, niet overal op denzelfden voet uitgevoerd; de requestanten verzuimen dan ook niet, daarop de aandacht te vestigen met de verklaring, dat zij uitgezeten toch hetzelfde geloof en dezelfde leering hadden als hunne gelukkiger confraters. Men is nu geneigd te denken, dat ditzelfde geloof bij de geweerde pastoors, die misschien van vaster overtuiging en feller temperament waren, wellicht kan geleid hebben tot een heftiger optreden dan bij hunne gelukkiger, maar ook kalmer broeders. Maar deze gissing komt niet uit: onder de door de requestanten genoemde vijftien pastoors, van wie wij er negen nog in 1593 op hunne plaatsen terugvinden, blijkt dan niet van eene sterk sprekende tegenstelling. Onder de gecontinueerden toch zijn er een paar, die de Staten gerust hadden mogen weren, zooals de pastoor van Maarssen, die weigerde de vrouw, met wie hij leefde, te trouwen en aanbood ze aan een ander over te doen; omgekeerd vinden wij onder de geweerde pastoors (waarvan de meerderheid dan trouwens vertrokken blijkt te zijn) nog wel enkelen, die men zonder schade had kunnen laten blijven, zooals de sympathieke pastoor van Westbroek, die in zijne jeugd de boeken van Luther met ijver gelezen had en daardoor in moeilijkheden gekomen was, maar die thans, op zijn ouden dag, toen de protestantsche visitateurs bij hem aandrongen, niet kon besluiten, van zijne kerk, die in nood was, eenig kwaad te zeggen.

Opvallend is echter iets anders, nam. dit, dat de zes geweerden, die in het request opgesomd worden, allen thuis behooren in het Nederkwartier van het Sticht, terwijl slechts twee der negen gecontinueerden in dit district gevestigd waren. Men is dus geneigd te denken, dat de maarschalk van het Nederkwartier een felle papenhater was, terwijl zijne collega's in het Overkwartier en in Eemland zachter gestemd waren; de ongelijke behandeling der pastoors kan daardoor gemakkelijk verklaard worden. Het was zeker verregaand onbehoorlijk en bijzonder onaangenaam voor de pastoors, dat hun lot aldus afhing van de gezindheid van éénen ambtenaar, en zeer terecht beklagden

onze beide requestanten zich dus daarover. Maar de goede zijde van de zaak, die zij verzwijgen, was deze, dat de meerderheid der pastoors nu, zelfs tot in 1593, gehandhaafd blijkt te zijn, hoewel hunne voldoening aan de eischen van het plakkaat vrij wat te wenschen overgelaten blijkt te hebben.

Gelukkig behoeven wij ons dus niet voor te stellen, dat de schrikkelijke toestanden, waarover onze requestanten zich beklagen, in de jaren na 1581 de gewone zijn geweest voor de Utrechtsche pastoors. Ook in een ander opzicht blijkt het wedervaren der requestanten exceptioneel geweest te zijn: immers volstrekt niet overal zijn de pastoors, zooals de Tienhovensche en Maartensdijksche requestanten klagen, volkomen beroofd van het genot der geestelijke goederen, waarop zij eenmaal rechtmatige aanspraak konden doen gelden. Integendeel! Behalve zich zelve vermelden de beide requestanten vier uitgesloten pastoors: van éenen, dien van Abcoude, kunnen wij niet nagaan, waarvan hij geleefd heeft. Maar van de drie overigen blijken de te Vleuten en te Zegveld sinds lang gevestigde pastoors nog in 1593 in het volle genot der pastoriegoederen, en de „paap”, dien wij dan sedert twintig jaar te Westbroek deftig in zijn eigen huis gevestigd vinden, geniet ook rustig de inkomsten eener vicarie, die f 60 à f 66 opbrengt, en verder 4 goudguldens voor het opdragen van zekere mis, terwijl hij (NB.) van de kerkmeesters zelve f 9 voor huishuur ontvangt, en het kapittel van St. Pieter hem bovendien nog gebruikt (en natuurlijk ook bezoldigt) als secretaris van Achttienhoven, zoodat onze man ten slotte nog meer geniet dan de toegelaten pastoor van Maarssen, die uit de goederen slechts 80 à 90 guldens trekt.

Wij aanvaarden derhalve met leedwezen de treurige, ons door heer Jan Lambrechts en heer Willem Laurensen medegedeelde feiten, volmondig; maar wij zijn gelukkig, daarnaast te kunnen constateeren, dat hun ongelukkige toestand eerder uitzondering mocht heeten dan regel. En aangezien de Staten denkelijk wel zullen geweten hebben,

hoe het in de praktijk gesteld was met de uitvoering van hun plakkaat, geeft de omstandigheid, dat op het ernstig verzoek der beide pastoors blijkbaar geene beschikking is gevolgd ¹⁾, wel aanleiding te denken, dat er in de personen der requestanten iets kan geweest zijn, dat aanleiding heeft gegeven, om hen zoo ongunstig te onderscheiden van het gros hunner collega's. Er is eenige reden om dit aan te nemen. Omtrent een der requestanten, den pastoor van Maartensdijk, Willem Laurensen, die blijkbaar de steller is van het request en die, niet sprekend van eigene ellende, die van zijn Tienhovenschen collega breed uitmeet, vernamen toch de protestantsche visitateurs van 1593, dat hij toen te Maartensdijk „opentlijk duyvelen uytjoech ende ontooverde”, en zelfs dat hij „eertijts t' Utrecht bordeel opgehouden hadde ende noch dansseryen ophielt”. Wij hebben geene reden om aan te nemen, dat er ook voor de in het oog vallende ellende van zijn Tienhovenschen collega wellicht minder eervolle redenen bestaan kunnen hebben; maar wij mogen toch constateeren, dat de gevallen der beide requestanten zeker behoorden tot de sterkst sprekende in de provincie.

BIJLAGE.

Aen die Ghedeputeerde Staten tot Utrecht.

Gheven ootmoedelicken te kennen heer Jan Lambrechts, pastoor gheweest is tot Thienhoeven, ende heer Willem Laureys, pastoor tot Sinte Merttensdijck, hoe dat zy in thien maenden niet ghepredickt en hebben, zoedat zy van armoede vergaen. Dus bidden zy mijn eerwerdighe heeren zeer ootmoedelick om Godts wil, duer dat binnenste der bermherttichey Godts, dat ghy ons wilt admitteren totter predication des Godtlicken wordts oft ten minsten by zoeverre ghy ons niet en wilt admitteren totter predication, dat ghy, Edele heeren, ons wilt gheven een redelicke alimentatie uut die gheestelicke goederen, oft anders zoe zullen

---

1) Het was nam. destijds de gewoonte, de beschikkingen der Staten op de requesten zelve te schrijven en die aldus aan de requestanten terug te geven. Daar ons request berust in het Staten-archief, moet het dus buiten beschikking gebleven zijn.

wy duer grooten noot bedwonghen worden, om bedelen te gaen van dueren te dueren, dwelcke groote schande zal genereren onder het ghemeyn volck. Want den pastoor van Thienhoeven heeft, van Paesschen af over een jaer ende noch, nacht voer nacht op een banck gheslapen oft opt stroye gheleghen, winter ende zomer zonder decksels, cranck ende ghebreckelick, ende is een borgherszoen van dezer stadt Utrecht, ende vergaet van hongher ende commer. Dus bidden zy supplianten voerseyt, dat mijn heeren hierop willen letten ende het besten altyts doen; zoe zullen zy voerseyt oorzaeck hebben, altyts voer mijnder heeren zalicheyt ende lanck leven te bidden van allen hun godtzalighe begheerten.

Deze navolghende pastooren moghen predicken, ende het en wordt hun niet verboden:

1. Cortehoeft.
2. Marcen.
3. Emmenes.
4. Zoest.
5. Houten.
6. Bunnick.
7. Oyick.
8. Het Goye.
9. Werckhoven, etc.

Ende deze navolghende pastooren en moghen niet predicken:

1. Westbroeck.
2. Thienhoeven.
3. S. Mertensdijck.
4. Abcouwe.
5. Vlueten.
6. Zegvelt, etc.

Daer wy nochtans eens zijn int gheloof, ende hebben een leeringhe met hunlieden.

Het is metter clocken afghepubliceert, dat allen pastooren moghen predicken uut het Oude ende Nieuwe Testament, zonder te ghebruycken eenighe Roomsche ceremoniën.

Fodere non valeo, mendicare erubesco.

DE WAALSCH E GEMEENTE TE SLUIS,

DOOR

Dr. J. DE HULLU.

Van alle plaatsen in Staats-Vlaanderen is er geen vroeger in het bezit van een Waalsche kerk geweest dan Sluis. Den 24sten Juni 1584 stond in den Sluisschen kerkeraad binnen zekere Chrestien du Blocq, indertijd Fransche schoolmeester te Yperen¹⁾ en van hier zoo het schijnt eerst naar Brugge verhuisd, vanwaar hij, nadat Brugge in Mei 1584 weder in de macht der Spanjaarden was gevallen, naar Sluis uitweek²⁾. Du Blocq droeg aan de vergadering voor: „hoe dat mijn heere de gouverneur en de kapiteinen alhier en sommige der overheden van hem begeerd hadden, gemerkt hij nu vacant is, dat hij binnen Sluis zoude een Fransche school oprichten, en ten anderen, gemerkt hij prompt in de Waalsche taal is, dat hij den Walen somtijds zoude een vermaninge doen, hetwelk hij ook naar den raad van mijne heeren met den kerkeraad communiqueeren zoude”. Op de vraag of hij lidmaat van de kerk was en „in voortijden nog geproponeerd” had, gaf hij ten antwoord, dat hij niet alleen lidmaat was maar ook wel tien of elf weken voor den kerkeraad had ge-

---

1) H. Q. Janssen, *De kerkhervorming te Brugge*, Rotterdam 1856, Dl. II, blz. 260 vlg.

2) H. Q. Janssen, *a. w.*, Dl. II, blz. 263, 264.

proponeerd. Hij zou daar getuigenis van bijbrengen, zoo beloofde hij, en bovendien een attestatie van lidmaatschap van de kerk van Antwerpen. De kerkeraad verklaarde hem, dat zijn verzoek om oprichting van een Fransche school niet kon worden ingewilligd, wijl dit tot prejuditie en nadeel strekken zou van de reeds binnen Sluis gevestigde schoolmeesters, die ook een Fransche school hadden opgericht, doch de broederen waren bereid hem verlof te geven om voor den kerkeraad te proponeeren, zoodra hij zijn attestatie zou hebben vertoond, en, indien hij tot het predikambt bekwaam werd bevonden, beloofden zij hem tot predikant te zullen bevorderen en bij den gouverneur der stad aan te zullen houden dat hem als zoodanig een onderhoud werd toegelegd ¹⁾.

Met deze beschikking heeft Du Blocq blijkbaar geen genoegen genomen. Vermoedelijk gesteund door den gouverneur en de bevelhebbers van het garnizoen diende hij vier dagen later alweder een verzoek in. „Op de begeerte van meester Christiaan (leest men in de kerkeraadsacta van 28 Juni 1584), dat hij eerstdaags wel wilde proponeeren voor de broederen, gemerkt hij bij sommige soldaten gelicht heeft een attestatie hoe dat hij in voortijden nog geproponeerd heeft binnen Yperen en dat hij een godzalig man is enz.” Aanvankelijk hield de kerkeraad vast aan zijn besluit van 24 Juni; men wilde hem, aldus luidde het bescheid, „zulks niet toelaten voordat zij gezien hebben zijn attestatie van de Waalsche kerk van Antwerpen” ²⁾. Op den duur echter moet de aandrang den broederen te machtig zijn geweest; want ongeveer een week na dien, den 8sten Juli 1584, kwamen zij op hun besluit terug: „aangaande de attestatiën des Waalschen scholasters, meester Christiaan Blocq, was geresolveerd dat men vernemen zal, of zij ³⁾ lidmaten zijn, nemaar was hem geconsenteerd in Donderdage te proponeeren en dat op de woorden Christi

---

1) H. Q. Janssen, *a. w.*, Dl. II, blz. 264.

2) H. Q. Janssen, *a. w.*, Dl. II, blz. 265.

3) Namelijk zij die de attestatiën hadden onderteekend.

Matth. XI:28". Inderdaad heeft hij daarop den 12den Juli 1584 in de consistorie „in de presentie van mijnheer den gouverneur en kapiteinen en den kerkeraad" een „eerlijke propositie" over dien tekst gehouden, en daarbij zoo goed voldaan, dat de kerkeraad besloot aan de Waalsche kerk van Middelburg te schrijven „dat wij hem bekwaam vinden tot het ministerambt en, zoo zij daartegen niets hebben, bereid zijn [hem] te promoveeren" 1).

Ten slotte werd Du Blocq werkelijk tot predikant bevorderd. Den 19den Juli 1584 hield hij wederom een „eerlijke" proefpredikatie „ook in de presentie van mijnheere den gouverneur, kapiteinen en andere edelmannen", en toen bij deze gelegenheid namens den kerkeraad aan den gouverneur en den kapitein Meetkerke werd gevraagd, „of zij gaven hun behagen en diensvolgens hem begeerden als een minister te alimenteren hebben [zij] daarop geantwoord in alle manieren ja". Verder „ommegevraagd zijnde, wanneer de Waalsche predikatie in de weke geschieden zal, was geantwoord: in de weke des Woensdags en des Zondags te zeven uur voor den noene en na den noene in de schans, welverstaande zoo mijne heeren dat raadzaam vinden" 2). Eindelijk na op den 24sten Augustus 1584 voor den kerkeraad in de „zwaarste en bijzonderste quaestiën der Schrift en artikelen des geloofs geëxamineerd en nergens ongezond in bevonden" te zijn, werd Du Blocq formeel tot de bediening van het predikambt toegelaten 3).

Een week daarna, den 31sten September, kwam er bij den kerkeraad een schrijven in van een Waalsch predikant, die aanbood „alhier de Waalsche tongen te dienen" maar tot antwoord kreeg, dat men zijn dienst te Sluis niet noodig had wijl er alreeds een Waalsche leeraar stond, „die wettiglijk van mijnheer en gouverneur, kapiteinen en die van de Waalsche tongen zijn beroepen is, die in den kerkeraad lang geproponeerd heeft en eindelijk in zijn

1) Nederduitsche kerkeradsacta, bij H. Q. Janssen, *a. w.*, Dl. II, blz. 265.

2) H. Q. Janssen, *a. w.*, Dl. II, blz. 265.

3) H. Q. Janssen, *De Kerkhervorming in Vlaanderen*, Arnhem 1868, Dl. I, blz. 415.

dienst bevestigd is" 1). Lag in de aanbieding van dien predikant misschien reeds een vingerwijzing dat de benoeming van Du Blocq in het oog van de kerkelijke besturen niet wettig was? Wat hiervan zij, zeker is het dat er weldra gevaar voor hem begon te dreigen van uit zijn ambt te worden gestooten. De Waalsche Synode, ongetwijfeld nog niet vergeten hoe hij zich eenige jaren vroeger in den predikdienst te Yperen had zoeken in te dringen, beschouwde hem klaarblijkelijk als een onbevoegde. Uit de notulen van haar vergadering, in October 1584 te Leiden gehouden, vernemen wij dat zij niet alleen de wijze, waarop hij te Sluis was aangesteld, „zeer vreemd" vond, maar tevens haar medelid Saravia opdroeg den Sluisschen kerkeraad aan te schrijven, dat zij zoo min zijn bediening zelve kon goedkeuren als de wijze, waarop men te Sluis in zijn zaak was te werk gegaan. Tegelijkertijd vond de Synode goed aan den gouverneur van de stad over het gebeurde te schrijven en de Nederduitsche classis van Walcheren te verzoeken, dat zij de Waalsche predikanten in het tekeergaan van een dergelijke onordelijkheid 2) de behulpzame hand zou bieden 3). Werkelijk heeft zich daarop ook de Nederduitsche kerk met het geval ingelaten. Den 13den December 1584, zooals in de Sluissche kerkeradsacta staat aangeteekend, „hebben de ministers den kerkeraad voorgelezen een brief, geschreven van Panneel uit name van den kerkeraad van Middelburg, toucheerende de handelingen van Christianus Blockius, Waalsch minister, en was van den Haute opgeleid dien te beantwoorden" 4).

Ofschoon de antwoorden, inmiddels uit Sluis ontvangen, voor Du Blocq zeer gunstig luiden en de handelwijze van den kerkeraad door zijn ambtgenoot Comantius werd

---

1) H. Q. Janssen, *a. w.*, Dl. I, blz. 415.

2) „Afin que tel désordre soit corrigé".

3) Synode Leiden, Oct. 1584, art. 3.

4) Michiel Panneel, predikant te Middelburg 1577—1604; Gillis van den Haute, predikant te Sluis plm. 1580—1587. De Middelburgsche kerkeradsacta, die met 1574 aanvangen, bevatten niets naders over dit onderwerp; de acta der classis Walcheren beginnen eerst met 1604.

verdedigd, bleef de Synode van oordeel dat er bij zijn beroep een onregelmatigheid was begaan. In de besluiten, op haar vergadering van April 1585 te Middelburg genomen, drukte zij haar opvatting aldus uit: „gezien hebbende de brieven van Mijnheer Groeneveld, gouverneur van Sluis, en dien van Mr. Willem Comantius, predikant bij de Nederduitsche kerk aldaar, beide bevattende een goedkeuring van Mr. Chrestien du Blocq's leven en leer en die van Mr. Comantius zelfs een verdediging van de wijze, waarop hij tot predikant is beroepen geworden ¹⁾, verder gehoord hebbende het verslag van Mr. De Rogiers, ouderling van de Waalsche kerk te Sluis, spreekt deze vergadering als haar gevoelen uit dat er bij die beroeping een verzuim is gepleegd voor zooveel de (vereischte) wettige attestatien betreft, vermits de broederen, door wie du Blocq is beroepen, er eene van meerdere zekerheid had behooren te bezitten alvorens tot het beroepingswerk over te gaan ²⁾, van hetwelk men den gouverneur schriftelijk en de gemeente ³⁾ bij monde van haar ouderling zal verwittigen”. Ondertusschen werkten de gunstige berichten omtrent Du Blocq althans zooveel uit dat de Synode niet al te hard tegen hem optrad: desniettemin (zoo besloot zij al verder) in aanmerking nemende het getuigenis, door de Walenkerk aldaar aan Du Blocq gegeven, is deze vergadering van oordeel, dat hij in zijn dienst te Sluis zal bestendig worden tot onze naaste bijeenkomst, alwaar hij opnieuw omtrent zijn wandel een door den kerkeraad aldaar afgegeven getuigschrift zal hebben in te leveren ⁴⁾.

Daar het getuigschrift, door Du Blocq ingevolge dien last op de volgende vergadering overgelegd, van zijn leer

---

1) „Lesquelles (lettres) contenant l'approbation de la vie et doctrine de Mr. Chrestien du Bloq et mesmes celles dudit Comantius touchant la forme de l'élection au ministère de la personne dudit du Bloq etc.”

2) „La Compagnie a esté d'avis qu'en ladite élection il y a eu de l'obmission en tant que touche le tesmoignage légitime que les frères qui ont esleu ledit du Blocq devoyent avoir plus certain devant que procéder à ladite élection”.

3) „Le corps de l'Eglise wallonne”.

4) Synode Middelburg April 1585, art. 10.

en wandel zulk een goed denkbeeld gaf dat zij er volkomen door werd bevredigd ¹⁾, liet de Synode eindelijk haar tegenstand varen. Zij erkende hem niet slechts als lid van haar corps — getuige haar besluit van Maart 1586 waarbij zij de Sluissche Walenkerk aanschreef zorg te willen dragen dat haar pasteur voortaan naar kerkenorde de synodale vergaderingen kwam bijwonen — maar trok zich ook zijn stoffelijke belangen aan door zijn gemeente op het hart te drukken dat in zijn onderhoud ²⁾ zou worden voorzien ³⁾, ja schonk hem omstreeks een jaar later, toen de Sluissche kerk niet in staat bleek om Du Blocq voldoende te bezoldigen ⁴⁾, zelfs een gift tot ondersteuning ⁵⁾.

Zoo had ten slotte de vestiging eener Waalsche gemeente binnen Sluis haar volle beslag gekregen. Vergis ik mij niet dan is zij in den allereersten tijd van haar bestaan slechts een afzonderlijke afdeeling van de plaatselijke Gereformeerde kerk geweest, met de Nederduitsche leden onder één en denzelfden kerkeraad staande. Alleen zóó toch laat het zich verklaren dat Du Blocq in Februari en Mei 1586 op een aanklacht, dat hij de soldaten aan hun huis in het huwelijk bevestigde en meer andere ongeschiktheden bedreef, van wege den Nederduitschen kerkeraad een berisping ontving ⁶⁾. Op dien voet zal het wellicht gebeven zijn totdat de kerkenorde in de Nationale Synode te 's Gravenhage van Juni—Augustus 1586 vastgesteld een andere regeling noodig maakte. Deze bepaalde dat de kerken der Nederduitsche en Waalsche taal ieder op zich zelve een kerkeraad zouden hebben, met dien verstande echter dat in de steden, waar een Waalsche kerk was, „alle maanden sommige dienaren en ouderlingen van

1) Synode Leiden Sept. 1585, art. 13.

2) „Que son entretien lui soit fourny”.

3) Synode Amsterdam Maart 1586, art. 14.

4) In art. 7, Synode Leiden Sept. 1585 wordt met name van haar „povreté” gewaagd.

5) Synode Vlissingen April 1587, art. 23.

6) H. Q. Janssen, *De Kerkhervorming in Vlaanderen*, Arnhem 1868, Dl. I, blz. 416.

beide zijden vergaderen zullen om goede eendracht en correspondentie met malkanderen te onderhouden en, zooveel mogelijk is, naar gelegenheid des needs met rade malkanderen bij te staan" ¹⁾. Aan dit voorschrift heeft men zich te Sluis gehouden: „op den zelven dito (16 November 1586) — zoo leest men in de Nederduitsche kerkeradsacta — is den Waalschen minister met zijn ouderling gekomen bij den Vlaamschen kerkeraad, en dat omme en uit oorzaken des besluits van den 46 artikele des lesten Synodi gehouden in 's-Gravenhage, alwaar geresolveerd was dat elk zullen een artikele maken causeerende zeker verbindinge, dat elkanderen verbinden ten minsten eens de maand bij elkanderen te komen omme bij en met elkanderen te spreken van de kerkenordering, en die laten onderteekenen van beide de ministers", en dat hier metterdaad sprake is van een samenwerking tusschen twee afzonderlijke, elk op zichzelf staande kerkeraden, blijkt uit de op den kant bijgeschreven woorden: „bijeenkomste der Waalsche en Vlaamsche consistoriën".

Du Blocq heeft zijn dienstwerk voortgezet tot op den 5den Augustus 1587 toen de overgave van Sluis aan Parma hem noodzaakte de stad te verlaten. Hij trok met de Waalsche soldaten van het garnizoen naar Lillo, werd naderhand pasteur te Breda ²⁾ en zou hier volgens sommigen in 1609 overleden zijn ³⁾.

Zeventien jaren moesten er voorbijgaan eer de draad weder kon aangeknoopt worden, dien de overgang der vesting tot de Spaansche zijde verbroken had, doch tenauwernood was zij door het kriegsbeleid van Prins Maurits op den 19den Augustus 1604 onder de gehoorzaamheid der Staten-Generaal teruggebracht of men begon er aan de wederoprichting van het Protestantisme met zooveel ijver de hand te leggen, dat bereids op het laatst van

---

1) F. L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche Synoden der 16e eeuw*, Utrecht 1889, blz. 498.

2) H. Q. Janssen, *De Kerkhervorming te Brugge*, Dl. II, blz. 268 vv.

3) Dresselhuis, *Waalsche gemeenten in Zeeland*, Bergen op Zoom 1848, blz. 8.

September Lodewijk Dierix als eerste predikant van Sluis onder de nieuwe bedeeeling in dienst trad ¹⁾).

Toen Dierix in Februari 1605 naar elders vertrok, be-riep men Job du Rieu, die te voren een jaarlang als pasteur was verbonden geweest aan de Waalsche kerk van Utrecht ²⁾. Waarom de Sluizenaren bepaaldelijk op een oud-Waalsch predikant het oog lieten vallen, blijkt uit de voorwaarden waarop Du Rieu het beroep naar Sluis aanvaardde. Hij verbond zich namelijk somwijlen ook in het Fransch te zullen prediken van wege de Fransche soldaten en tevens een Fransche kerk te zullen verzamelen ³⁾, met andere woorden den dienst te zullen waarnemen in de beide talen. Voor een dergelijken arbeid mocht uitteraard iemand als Du Rieu, zelf uit Waalsche ouders gesproten en als kweekeling van de Waalsche Synode tot het leeraarsambt op-geleid ⁴⁾, bij uitstek geschikt worden geacht. Wel had de tijdelijke schorsing, hem in 1603 wegens verbreking van trouwbelofte door de Synode opgelegd ⁵⁾, op zijn goeden naam een smet geworpen, maar òn de betuigingen van berouw, die hem de vergiffenis van de Synode hadden verworven ⁶⁾, òn de groote voldoening, waarmede men hem te Sluis had aangehoord toen hij er daags vóór zijn be-roep zijn gaven liet hooren ⁷⁾, namen blijkbaar alle be-zwaren tegen hem weg, en het moet erkend worden, dat hij de goede verwachtingen van de Sluizenaren niet heeft beschaamd.

Zooals wij zagen lag het in de bedoeling van den kerke-raad niet alleen de Waalsche garnizoenssoldaten te ge-rieven maar ook, zoo mogelijk, den grond te leggen voor het ontstaan eener Fransche kerk, of misschien nog juister

---

1) Van der Aa, *Aardrijksk. Woordenboek*, Gorinchem 1839—1851, Dl. X, blz. 457.

2) H. Q. Janssen, *a. w.*, Dl. II, blz. 272.

3) H. Q. Janssen, *a. w.*, Dl. II, blz. 274.

4) H. Q. Janssen, *a. w.*, Dl. II, blz. 272.

5) H. Q. Janssen, *a. w.*, Dl. II, blz. 272, 273; vgl. ook: *Bulletin pour l'hist. des Egl. Wallonnes*, Tome III, p. 7, 8.

6) H. Q. Janssen, *a. w.*, Dl. II, blz. 273.

7) Dresselhuis, *a. w.*, blz. 20, 21.

gezegd om door het instellen van een geregelden dienst in het Fransch de verdrukte geloofsgenooten uit het Walenkwartier aan te lokken, opdat de stad in bevolking en welvaart mocht toenemen.

In verband met de vervolgingen, omstreeks 1614 en 1615 in Vlaanderen met name in het bisdom van Yperen tegen de Protestanten aangericht, heeft men de gissing geopperd, dat het zielental der Sluissche gemeente door Waalsche vluchtelingen zal zijn vergroot geworden¹⁾. Die vermeerdering gepaard met de aanstelling van een derden predikant, waardoor Du Rieu des te meer tijd beschikbaar kreeg voor de vervulling van zijn Franschen dienst, zal wellicht de oorzaak zijn geweest dat de Synode een poging deed om de Waalsche afdeeling van de Sluissche gemeente te verheffen tot een afzonderlijke kerk met een eigen kerkeraad, een „église dressée” als men destijds zeide. In Mei 1616 droeg zij aan Du Rieu op zich voor de totstandkoming van zulk een kerk te Sluis te blijven beijveren en haar tegen haar vergadering in het najaar van zijn verrichtingen in dezen verslag te doen²⁾. Wat Du Rieu nog voor het doel heeft gedaan, blijkt niet; wij weten alleen dat de Synode haar oogmerk niet heeft bereikt en dat de Fransche gemeente nà als vóór met de Nederduitsche onder één en denzelfden kerkeraad vereenigd is gebleven.

Sedert het vertrek van Du Rieu, die in 1619 naar Bergen op Zoom was beroepen³⁾, werd door een van de beide predikanten⁴⁾ geregeld éénmaal in de veertien dagen een predikatie in het Fransch gedaan⁵⁾. Omstreeks 1644

1) H. Q. Janssen, *a. w.*, Dl. II, blz. 275. Werkelijk zijn omtrent 1611 vele vluchtelingen om de religie uit de Waalsche kwartieren naar Westelijk Staats-Vlaanderen overgekomen.

2) Synode Middelburg Mei 1616, art. 2.

3) H. Q. Janssen, *De Kerkhervorming te Brugge*, Rotterdam 1856, Dl. II, blz. 275.

4) Na Du Rieu's vertrek was de derde predikantsplaats afgeschaft, zie van der Aa, *Aardrijksk. Woordenboek*, Dl. X, blz. 457.

5) *Kerkeradsacta Sluis* 9 Sept. 1646.

kwam er uitzicht op verandering. Op de Synode, in April van dat jaar te Heusden gehouden, deelde de Middelburgsche pasteur Jérémie de Pours aan de vergadering mede, hoe een onderhoud met den gouverneur van Sluis, den Rijngraaf Frederik Magnus, bij hem de hoop had opgewekt dat daar alsnog een zelfstandige Waalsche kerk zou kunnen gevestigd worden. Dientengevolge hervatte de Synode nu weer haar vroegere pogingen: de Pours en zijn Groedsche ambtgenoot Matthieu Jenein werden gelast om bij den Rijngraaf, aan wien tegelijkertijd door de Synode zou geschreven worden, de zaak zooveel doenlijk te bevorderen en tevens in overleg te treden met de overheid der stad ¹⁾. In April 1645 ging zij nog een stap verder. De kerken van Den Haag en Delft, zoo bepaalde zij, zouden aan den Raad van State een verzoekschrift aanbieden om een vaste bezoldiging voor een Waalsch predikant te Sluis en tegelijkertijd de voorspraak inroepen van den Rijngraaf ²⁾. Ofschoon dit alles tot niets leidde liet de Synode haar plan niet varen. „De heeren Everwijn, Jenein en Grouwels (leest men in haar besluit van Augustus 1646) zullen zich naar Sluis begeven om de oprichting van een kerk van onze taal aldaar te bevorderen, zij zullen zich te dien einde wenden tot den Rijngraaf, de stadsregeering en de voornaamste officieren, zien welke kans er is op de vestiging eener kerk aldaar en, ingeval die mogelijk blijkt ³⁾, hun voorhouden, dat er een door hen onderteekend verzoekschrift vereischt wordt met een opgaaf van het getal lidmaten, die er zich mochten bevinden, welk verzoekschrift zij zullen hebben in te zenden bij den kerkeraad van Den Haag of van Delft, opdat het door deze gezamenlijk aan de Staten-Generaal kan worden aangeboden ⁴⁾.”

Het gevolg hiervan was dat Everwijn den 9den September 1646 in de Sluissche kerkeradszitting verscheen, uit naam

---

1) Synode Heusden April 1644, art. 4.

2) Synode Amsterdam April 1645, art. 7.

3) „Verront quelle apparence il y a pour y establir une Eglise et en cas qu'il se puisse etc.”

4) Synode Zierikzee Aug. 1646, art. 5.

der Synode „vertoonende hoe dat, alzoo het bevorderen van een Fransch predikant binnen de stad Sluis voor dezen bij het Synode opgenomen tot nog toe geen effect hadde gehad, het Synodus nu in hare jongste vergaderinge het voorschreven stuk op een nieuw hadde ter harten genomen, behartigende het notabel getal der Fransche en Waalsche ledematen binnen Sluis; verzoekende dat deze vergaderinge alles daartoe geliefde te contribueeren wat zij daartoe zoude kunnen brengen, met verscheidene motieven en beweegredenen daartoe dienende”, — waarop, gelijk in de kerkeraadsacta wordt vermeld, de broederen eenstemmig goed vonden tot dat einde een verzoekschrift te richten aan de Staten-Generaal, na alvorens overleg te hebben gepleegd met den magistraat „opdat in dit stuk met een eenparig advies mocht worden gehandeld”. De magistraat betuigde zijn ingenomenheid met het plan en dies ging er nog in hetzelfde jaar een request van den kerkeraad naar Den Haag. De kerkeraad maakte de Staten-Generaal opmerkzaam op „het groot getal van Franschen en Walen, professie doende van de Gereformeerde religie, welke ten allen tijden aldaar hebben gewoond, zulks dat er nu tegenwoordig zoo onder het garnizoen als burgerij over de honderd communicanten worden bevonden, waaruit hoeveel grooter het getal der toehoorderen moet wezen licht is te besluiten, behalve eenige notabele personen de Fransche tale zeer toegedaan, en dat de voorzeide hoewel zij, eer de stad in handen van den prinse van Parma was gevallen, haar eigen predikant hebben gehad, zij evenwel sedert de reductie der zelve stad niet meer dan ieder veertien dagen een predikatie in (het Fransch) hebben genoten door een der Duitsche predikanten aldaar, hetwelke tot noodige onderwijzinge en troost van zoo veel hongerige zielen niet genoeg is, door de ervarenheid ook geleerd zijnde dat verscheidene zoo familiën als personen verhinderd zijn geweest zich aldaar ofte [in] de kwartieren daaromtrent neder te slaan, anderen ook van daar met de woonste zijn vertrokken alleenlijk teroorzake dat zij aldaar den ordinair dienst in haar eigen tale

niet konden genieten". Daaruit, gaat de kerkeraad voort, mocht de hoop worden geschept dat „de stad, bijaldien Uw Edel Hoog Mogenden geliefden aldaar een Fransch predikant te vergunnen, door dat middel in deze conjuncture des tijds niet alleenlijk zoude kunnen toenemen in burgerij maar dat aldaar ook in korten zoo schoon een Waalsche gemeente zou kunnen worden geplant als wel in veel andere garnizoensplaatsen ja binnensteden van het land wordt gevonden". Derhalve verzochten zij de Staten-Generaal aan de Walen ten hunnent „een ordinaris en eigen predikant te vergunnen op zoodanige tractement als zij zouden gelieven te ordonneeren" ¹⁾. Een verzoekschrift van gelijke strekking werd aangeboden door „die van de Fransche tale zoo van het garnizoen als onder de burgerij, gesecondeerd met voorschrijven van baljuw, burgemeesters en schepenen" der stad van 8 September 1646 ²⁾.

Mogelijk heeft de kerkeraad in zijn ijver de redenen, waarmede hij zijn verzoek aandrong, wat al te gewichtig voorgesteld. Zij werden ten minste niet zoo hoog aangeslagen door de gedeputeerden uit den Raad van State, die in Maart 1647 te Sluis de vestingwerken kwamen bezichtigen. „Wij hebben (zeggen zij in hun rapport) almede geïnformeerd over het aanstellen van een Franschen predikant, dan hebben niet kunnen vernemen dat zulks aldaar zoo noodig vereischt wordt, doordien de Duitsche gemeente in zich zelfs klein zijnde daardoor gesplitst en verdeeld en het land met meerder salaris zoude moeten worden bezwaard". Om echter eenigszins aan den wensch der Sluizenaren te gemoet te komen opperden zij het denkbeeld dat „de ordinaris predikant, althans alle veertien dagen een Fransche predikatie doende, in plaats van zulks alle acht dagen des Zondags avonds een Fransche predikatie

---

1) *Kerkeraadsacta Sluis* 9 Sept. 1646. Dat het request metterdaad aan de Staten-Generaal is aangeboden blijkt uit de *Resolutie Raad van State* 6 Maart 1647.

2) *Resolutie Staten-Generaal* 28 Februari 1647.

voor een redelijke recognitie doen" zou ¹⁾. Waarschijnlijk, want met zekerheid blijkt er niet van, heeft men zich te Sluis met die regeling moeten vergenoegen.

Maar: „de aanhouder wint,” schijnen de Sluizenaren gedacht te hebben. In April 1655 kwam er ter vergadering van de Staten-Generaal alweder een request ter tafel waarin regeering en kerkeraad vergunning vroegen tot het aanstellen van een derden predikant, die dan dienst zou hebben te doen in het Fransch en Nederlandsch beide ²⁾. Voor zijn benoeming voerden zij verscheidene gronden aan, als „het toenemen van de gemeente zoo in de stad als door de bijgelegen bedijkingen, daardoor meer bezoeking (huisbezoek) moet gedaan worden; dat daarna in andere steden het getal van predikanten altijd is vermeerderd; dat, als een van de beide daar nu zijnde absent is, de andere alleen den last niet kan dragen, en dat ook in de Fransche tale aldaar moet worden gepredikt, daartoe voor dezen 25 pond Vlaamsch is geordonneerd geweest, die nu mede kunnen geemployeerd worden tot den genen, die zoude beroepen worden om in beide talen te preeken en leeren" ³⁾. Het een en ander was zóó waar en van zóó algemeene bekendheid aldus gaf de Raad van State aan de Staten-Generaal te kennen, dat hij voorsloeg om het verzoek in te willigen en te bepalen, dat binnen Sluis een derde predikant zou beroepen worden op een bezoldiging van zeshonderd gulden ⁴⁾. Overeenkomstig dat advies werd dan ook in Mei 1655 door de Staten-Generaal gehandeld ⁵⁾ en binnen den tijd van een jaar, in Juni 1656, trad de proponent Hendrik Berdenius als zoogenaamd Fransch-Duitsch predikant in dienst ⁶⁾, door wien nu voortaan

---

1) *Verbaal Vlaanderen Raad van State* voorjaar 1647. De gedeputeerden waren bij resolutie Raad van State van 6 Maart 1647 gelast een onderzoek in loco in te stellen.

2) *Resolutie Staten-Generaal* 19 April 1655.

3) *Resolutie Raad van State* 8 Mei 1655.

4) Als voren.

5) *Resolutie Staten-Generaal* 14 Mei 1655.

6) *Dresselhuis, a. w.*, blz. 21.

geregeld alle Zondagen een godsdienstoefening werd gehouden in het Fransch 1).

Wie met dezen afloop genoeg nemen mocht, niet de Waalsche Synode. Haar streven bleef voortdurend gericht op het eenmaal gekozen doel: de stichting van een zelfstandige Fransche kerk. In haar vergadering van September 1661 wekte zij met name alle Waalsche kerken op om daartoe zooveel mogelijk mede te werken 2). Van uit Sluis zelf trouwens wakkerde men den ijver der Synode aan zooveel men kon, want in het volgend jaar kwam bij haar een brief in, waarin niet minder dan achtentwintig te Sluis wonende Walen een beroep deden op haar steun. Zij waren, dus schreven zij, allen avondmaalsgangers en maakten slechts een gedeelte uit van de Waalsche leden, die tot de gemeente behoorden 3), „waaruit gij zien kunt (voegen zij er bij) hoe noodig het is dat wij hier een zelfstandige kerk hebben, waartoe wij u bidden ons uw hulp en medewerking te bieden, opdat wij allen Gods heiligen naam kunnen inroepen, wanneer door uw bijstand de kerk zal zijn gesticht. Behalve het groote nut, dat wij daar voor ons zelve uit zullen trekken, zal het ook tot zegen zijn voor vele anderen, die zich daar mettertijd bij zullen aansluiten” 4). In Mei 1662 werden nu door de Synode opnieuw stappen gedaan 5), doch die al even weinig vrucht opleverden als de vorige.

1) *Brief van den magistraat aan de Staten-Generaal* van 5 Febr. 1665

2) Synode Zierikzee Sept. 1661, art. 5.

3) „Nous avons trouvé fort à propos de vous faire voir tout au clair le nombre ou bien une partie des frères qui sont de nostre assemblée et qui peuvent composer nostre église françoise en cette ville de l'Ecluse etc.”

4) De brief is opgenomen in de *Actes et papiers originaux du Synode wallon*. Zij is gedagteekend: „de l'Ecluse ce 1662 (sic)” en onderteekeend door: Abraham Jeaucher, Louis Roussel, Phillippe de Keul, Pierre du Bois, Abraham de Bot, Jaspar le Maire, Michel de Marbais, Michel St. Amant, Recque Viry, Henry la Chaussée, Mathieu Bunaud, Charles Duriel, Jean Sandra, Pierre de Rousseau, Philippe Duriel, Philippe Karle, Jean Plus, Jean du Gert, Salomon d'Hotel, Jean Moguel, Hubert Coemans, Michel l'Evesque, Gilles de Rocor brasseur, Henry du Mont, Rochefort sergent, Cornelis Jorden, Corijn Bertholst, Gilles Mourisse.

5) Synode Kampen Mei 1662, art. 14.

Gunstiger uitzichten schenen zich een jaar of wat later op te doen. Door de Waalsche kerken van Middelburg en Vlissingen opmerkzaam gemaakt op de groote waarschijnlijkheid, dat thans een Waalsche kerk binnen Sluis zou kunnen gevestigd worden, droeg de Synode in Mei 1664 aan een tweetal pasteurs uit Zeeland de taak op om het werk ter hand te nemen ¹⁾. De beide gecommitteerden vervoegden zich in Juli persoonlijk bij de Sluissche predikanten om hen over het geval te spreken. Zij legden hun de vraag voor of niet ten hunnent „met contentement” van den kerkeraad een aparte Waalsche gemeente zou kunnen worden opgericht. De Fransch-Duitsche predikant Berdenius zou dan geheel ten dienste staan van de Nederduitsche gemeente en een vierde leeraar worden beroepen om zich uitsluitend aan de godsdienstige belangen der Walen te wijden. Toen het voorstel aan den kerkeraad werd overgebracht, vond deze het raadzaam, dat vooraf door een van de predikanten in een schriftelijk vertoog zou worden samengevat al wat er voor en tegen pleitte ²⁾. Berdenius, die dit het eerst deed, kwam in zijn memorie tot de slotsom dat de op-richting van een aparte Waalsche kerk inderdaad nuttig en stichtelijk zou zijn. Doch zijn gevoelen vond bij den kerkeraad geen instemming ³⁾. Van een geheel andere zienswijze was zijn ambtgenoot, de bekende Jacobus Koelman. Koelman oordeelde het plan volstrekt „ongeraden en ondienstig”, omdat alle nieuwigheden en veranderingen gevaarlijk zijn en dus niet zonder dringende noodzakelijkheid mochten aanvaard worden; omdat het te vreezen stond dat die afzonderlijke gemeente een „pruilkerk” zou worden tot smart van leeraars en opzieners; omdat het te Sluis klaarblijkelijk aan genoegzame stof van ouderlingen en diakenen tot zulk een Fransche kerk en haar verstandige regeering zou ontbreken; omdat het zeer te beduchten was dat tusschen de diakenen der beide gemeenten veel oneenig-

1) Synode Goes Mei 1664, art. 26.

2) *Kerkeraadsacta Sluis* 24 Juli 1664; vgl. A. F. Krull, *Jacobus Koelman*, Sneek 1901, blz. 24.

3) Als voren 21 Aug. 1664; A. F. Krull, *a. w.*, blz. 24.

heden zouden oprijzen, en eindelijk omdat het door vele zeer ijverige en verreziende leeraren op het sterkste werd ontraden ¹⁾. Niettegenstaande de kerkeraad geheel met Koelman's denkbeelden medeging en van zijn zijde dus niets dan tegenwerking te verwachten was, gaf de Synode geen kamp. Het beroep naar Vollenhove, inmiddels door Berdenius ontvangen, schonk haar nieuwe hoop dat zij haar oogmerk toch nog zou kunnen bereiken. Zij verzocht de beide gecommiteerden, door wie de zaak tot dusver was behandeld, aan het welslagen van „dit heilig werk” voort te blijven arbeiden en, zoodra Berdenius zijn beroep aannam, daar bericht van te zenden aan den Waalschen kerkeraad van den Haag, welke tegelijkertijd door haar werd gemachtigd om alsdan het request in te dienen, dat hem namens de Synode door de gecommiteerden zou worden toegezonden en waarbij aan de Staten-Generaal vergunning werd gevraagd om te Sluis een Waalsche kerk te stichten, ten eenenmale onafhankelijk van de Nederduitsche, benevens een salaris voor den aan te stellen pasteur ²⁾.

Men begrijpt waarom de Synode juist op de aanstaande vacature-Berdenius haar hoop bouwde. Een van de voornaamste bezwaren, die de Staten huiverig maakten te Sluis een afzonderlijke Walenkerk toe te staan — de nieuwe last dien het pasteurstractement aan 's lands kas zou opleggen — viel als Berdenius vertrok van zelf weg. Men behoefde in dat geval de derde of zoogenaamde Fransch-Duitsche predikantsplaats slechts af te schaffen en de daardoor jaarlijks vrijkomende geldsom te besteden tot bezoldiging van den Waalschen pasteur. Of de Synode haar verwachtingen niet te hoog stelde? Eén ding is zeker, de gouverneur en krijgsraad van Sluis waren minder hoopvol gestemd. Wij weten met gewisheid, schreven zij in Februari 1665 aan de Staten-Generaal, dat de kerkeraad, genegen zijnde in plaats van Ds. Berdenius een ander leeraar te beroepen, „zijn gedachten meer laat gaan tot

---

1) Als voren 28 Aug. 1664; A. F. Krull, *a. w.*, blz. 25.

2) Synode 's-Hertogenbosch Sept. 1664, art. 14.

een Duitschen als Franschen predikant, die alheel niet of zeer weinig in de Fransche tale geverseerd" is, met geen andere bedoeling onzes inziens dan om den derden predikant alhier, „dewelke alleen tot den Franschen godsdienst diende gebruikt te worden", meer en meer „tot den dienst van de Duitsche in te wikkelen tot merkelijke prejuditie van de Franschen", zooals dat voorheen insgelijks heeft plaats gehad ¹⁾.

Geen wonder dat de Fransche en Waalsche lidmaten zich ijverig repten om dezen toelag te verijdeljen. Wat zij begeerden was, dat tot opvolger van Berdenius²⁾ beroepen werd een predikant „expert geverseerd in de Fransche tale, opdat zij denzelven wel mochten verstaan"; dat in plaats van éénmaal, gelijk tot nog toe gebruikelijk was geweest, iederen Zondag tweemaal in hun taal zou gepreikt worden; en eindelijk dat voor hun godsdienstoefeningen een apart lokaal beschikbaar werd gesteld, opdat zij niet langer genoodzaakt zouden zijn van de Nederduitsche kerk gebruik te maken, waar zij op gewone Zondagen eerst te elf uur, een „zeer onbekwamen tijd", en op vast- en bededagen in het geheel niet konden samenkomen, vermits de Nederduitschen bij zulke gelegenheden de kerk alleen voor zich zelf verstonden te gebruiken ³⁾. Het kostte hun weinig om gedaan te krijgen, dat zoowel de krijgsraad als de regeering der stad in den Haag een goed woord voor hen deden. „Wij hebben (luidt het in den brief van voorschrijven in Februari 1665 door den krijgsraad aan de Staten-Generaal gericht) wij hebben voor den dienst van het garnizoen, bestaande in een notabel aantal van Fransche en Waalsche ledematen zoo militaire als politieke personen, geoordeeld (hun) verzoek te wezen redelijk en dienvolgende van ons devoir geacht U Hoog Mogenden in faveur van de supplianten

1) *Brief van den krijgsraad te Sluis aan de Staten-Generaal 4 Febr. 1665.*

2) Berdenius had in den tusschentijd het beroep naar Vollenhove aangenomen, blijkens de *Kerkeraadsacta van 29 Januari 1665*, aangehaald bij A. F. Krull, *a. w.*, blz. 19.

3) *Brief van den magistraat aan de Staten-Generaal 5 Febr. 1665.*

onderdaniglijk te recommandeeren dat in de plaatse van den afgaanden Franschen predikant door de autoriteit van U Hoog Mogenden een ander bekwaam en godvreezend leeraar mocht beroepen worden, teneinde den godsdienst alhier ter stede in die tale op zijn behoorlijken tijd gelijk als in andere plaatsen mocht waargenomen worden" ¹⁾. Met geen minderen aandrang kwam de magistraat voor de belangen der Walen op: wat dezen wenschten, een eigen predikant, twee godsdienstoefeningen op elken Zondag en een afzonderlijke predikplaats, was zoo billijk, verklaarden zij aan de Staten-Generaal in een brief van Februari 1665, „dat wij wenschen en verlangen te mogen zien dat aan de Fransche gemeente contentement geschiede, als niet twijfelende of de kerke Gods, dewelke hier ligt in het gezichte van hare geestelijke vijanden ²⁾, zou daardoor merkelijk worden gesticht" ³⁾.

Onder deze bedrijven had ook de Sluissche kerkeraad niet stil gezeten. Kort nadat de brieven van de stadsregeering en den krijgsraad aan de Staten-Generaal waren afgezonden, kwam den krijgsraad ter oore dat de kerkeraad de zaak bij de classis Walcheren had aanhangig gemaakt en dat die reeds eenige gecommitteerden had aangewezen om te Sluis het beroepingswerk te gaan bevorderen, zoodat men de kans beliep dat er onverwijld een beroep zou worden gedaan, waarbij met de wenschen en aanspraken der Walen geen rekening werd gehouden. Om dit gevaar af te wenden bracht de krijgsraad op 9 Februari 1665 het gehoorde ter kennis van de heeren op het stadhuis met verzoek het daarheen te willen leiden, dat vooralsnog met de vervulling van de vacature werd gewacht totdat er bericht kwam wat besluit de Staten-Generaal op de ingediende vertoogen hadden genomen ⁴⁾.

Het was gelukkig dat men tegelijk met de Staten-Generaal

---

1) *Brief van den krijgsraad aan de Staten-Generaal* 4 Febr. 1665.

2) Te weten: de Roomschen in de naburige Spaansche Nederlanden.

3) *Brief van den magistraat aan de Staten-Generaal* 5 Febr. 1665.

4) *Resolutie van den krijgsraad* van 9 Februari 1665, in afschrift aanwezig op de Bibliothèque Wallonne te Leiden.

ook den Raad van State van den toestand op de hoogte had gebracht, want zoodoende lokte men van dit laatste college een beslissing uit, die den toelag van den kerkeraad voor goed vrijdelde. Zij bepaalde dat, „gelet op de remonstrantiën” naar aanleiding van Berdenius’ vertrek bij den Raad ingekomen, aan den kerkeraad nogmaals afschrift zou worden toegezonden van het besluit der Staten-Generaal van 14 Mei 1655 ¹⁾, waarbij machtiging was verleend om als derden predikant iemand aan te stellen, die den dienst in het Nederduitsch en Fransch beide zou hebben te verrichten, en order gegeven was om „zich naar den inhoud van dien precise te reguleeren”. Bovendien gaf de Raad aan zijn gedeputeerden, die in Maart de vestingwerken te Sluis gingen inspecteeren, last om in overleg met den magistraat „een bekwame plaats te despicieeren tot oefening van den godsdienst voor de Waalsche gemeente aldaar om vervolgens geappropriëerd en bekwaam gemaakt te worden bij den gemelden magistraat” ²⁾.

De wenschen van de Sluissche Walen, men ziet het, gingen niet zoo ver als die van de Synode, welke de oprichting beoogde van een geheel zelfstandige kerk. Na reeds in den aanvang van Maart 1665 een daartoe strekkend request aan de Staten-Generaal te hebben gericht ³⁾, liet de Synode omstreeks half April een nieuw verzoekschrift van dien aard aan hen overgeven, terwijl zij tegelijkertijd al hare leden opwekte om ieder in den zijnen de zaak aan te bevelen in de welwillendheid van degenen, die hun provincie vertegenwoordigden in de vergadering van hunne Hoog-Mogenden. Bepaaldelijk verzocht zij de Waalsche kerk van Den Haag haar pogingen bij de Staten voort te zetten, opdat Sluis alsnog een predikant mocht verkrijgen, die òf geheel onafhankelijk zou wezen van de Nederduitsche classis òf voor het minst verplicht zou zijn geregeld alle Zondagen een predikatie te doen in het Fransch. Mocht

---

1) In de *Resolutie des Raads van State* wordt abusievelijk gezegd 8 Mei 1655.

2) *Resolutie Raad van State* 16 Februari 1665.

3) *Resolutie Raad van State* 6 Maart 1665.

het eerste worden toegestaan, dan hadden de Haagsche broederen daar de kerken van Vlissingen en Zierikzee van te verwittigen, die dan op hun beurt in de nieuw te stichten gemeente een kerkeraad formeeren en een pasteur be-roepen zouden ¹⁾.

Weldra bleek het dat hetgeen de Synode bovenal wenschte niet tot stand zou komen. Het eenige dat men verkreeg, was dat er een predikant mocht beroepen worden, die elken Zondag tweemaal in het Fransch zou moeten preeken en tevens belast zou zijn met den dienst bij de Nederduitsche gemeente, alsmede dat er een afzonderlijk locaal voor de Fransche godsdienstoefeningen mocht worden ingericht, dit laatste echter niet zooals de inmiddels uit Staats-Vlaanderen teruggekeerde gedeputeerden aan den Raad voorsloegen, „in den beuk van het achterkoor der Duitsche kerke, hetwelk aldaar met het trekken van een separaten muur en het leggen van een zoldering met ongelijk minder kosten zou worden gedaan als die separaat te zetten”, doch op een afzonderlijk erf en voor rekening van de stad, gelijk zulks door den magistraat aan de gedeputeerden in overweging was gegeven ²⁾.

Dat het aldus afliep, mag voor een deel te wijten zijn geweest aan den invloed van den kerkeraad, naar wiens gevoelen de pogingen der Synode slechts waren ingegeven door sommige personen te Sluis, welke de kerk trachtten te onderdrukken en te verscheuren ³⁾, en die naderhand de Staten-Generaal schriftelijk het ongewenschte en onnuttige van een zelfstandige Waalsche kerk aldaar onder het oog meende te moeten brengen ⁴⁾, ja ten slotte zelfs door Ds. Koelman persoonlijk aan hun Hoog-Mogenden liet vertoonen, hoe vier invloedrijke leden van den magistraat en de gansche kerkeraad met bijna de geheele gemeente er

---

1) Synode Haag April 1665, art. 4.

2) *Verbaal Vlaanderen Raad van State* voorjaar 1665; *Resolutie Raad van State* 28 April 1665; Synode Utrecht Sept. 1665, art. 4.

3) *Kerkeradsacta* 12 Februari 1665, aangehaald bij A. F. Krull, *a.w.*, blz. 26.

4) Als voren 8 Maart 1665, bij A. F. Krull, *a.w.*, blz. 26.

tegen waren en hoe het getal van de Fransche lidmaten wel verre van toe te nemen, gelijk het voorgesteld werd, integendeel merkelyk afnam¹⁾.

Nu het pleit was beslist kon de vervulling van de vacature worden ter hand genomen. Op welke voorwaarden dit geschieden zou, werd vastgesteld in de „Ordre na welke de Duitsche en Fransche predikant zich zal hebben te reguleeren” en die in hoofdzaak de volgende regeling behelsde. De Fransch-Duitsche predikant zou alle rustdagen tweemaal moeten prediken, edoch indien een predikant in dadelijken dienst zijnde beroepen werd en deze niet tot aanneming te bewegen was dan onder beding van alle drie weken in het Hollandsch te mogen prediken, zouden de twee andere predikanten hem behoudens goedvinden van het collegium qualificatum daar in te wille zijn en de Fransche dienst voor dien keer hetzij des vóór- of des namiddags worden opgeschort. Voorts zou hij alle drie maanden op den Zondag volgende op dien, waarop de bediening van het Avondmaal bij de Hollandsche gemeente had plaats gehad, „hetzelve in zijn predikplaats voor de Fransche lidmaten en de laatste tafelen in Nederduitsch voor de Nederduitsche bedienen” moeten. Tevens zou hij „gehouden wezen in de week om de veertien dagen nu des Woensdags en dan des Dondags zijn (Nederduitsche) beurt nevens de andere predikanten mitsgaders de alsdan zijnde catechizatiën²⁾ waar te nemen, en eindelijk zou hij dezelfde bezoldiging genieten als zijn twee ambtgenooten, te zamen met hen alle gewone ambtsbezigheden verrichten en in den Fransch-Duitschen dienst verbonden blijven, ook al ware het dat een „der alleen Duitsche predikanten” naar elders vertrok of overleed, „zonder in deszelfs plaatse van enkel Duitschen dienst te mogen succedeeren”, tenzij met goedvinden van het collegium qualificatum, „welverstaande nochtans dat hij alsdan evenwel in ordre en rang zou opklimmen en genieten op zijn beurte de voordeelen

---

1) Als voren 22 Maart 1665 bij A. F. Krull, *a. w.*, blz. 26.

2) De catechismuspredikatiën.

van den oudsten predikant" ¹⁾. Op deze voorwaarden zal dan de opvolger van Berdenius, Josias Maenhout, na den 25 October 1665 in zijn ambt bevestigd geworden te zijn ²⁾, zijn dienst als Fransch-Duitsch predikant hebben aanvaard.

Na Maenhout's afsterven op 27 November 1676 ³⁾ werden de oude plannen opnieuw opgevat door den gouverneur der vesting, graaf Maurits van Nassau la Lecq. In Februari 1677 richtte hij tot den Raad van State een verzoek om in Maenhout's plaats „te doen stellen een predikant die niet als in de Fransche taal predikte". Ter aanbeveling van zijn voorstel werd door hem aangevoerd, „dat men gewoonlijk ziet dat diegenen, die in tweederhande talen prediken, zóó weinig bekwaam zijn de noodige stichtinge te kunnen geven in de talen die haar niet natuurlijk zijn dat, in plaatse van de toehoorders van buiten van de omliggende plaatsen te doen komen, zijluiden daardoor die van binnen de stad zelve afkeerig maken, daar ter contrarie een persoon, die de noodige gaven in de Fransche tale hadde, aldaar ongetwijfeld een schoone en aanzienlijke kerke zoude formeeren". Om die reden drong hij er bij den Raad op aan de Sluissche Walengemeente van de Nederduitsche „af te scheiden mitsgaders de Waalsche Synode te autorizeeren om een Fransche consistorie of kerkeraad te mogen formeeren met macht om aldaar een predikant te mogen beroepen, die niet als Fransch predikt en met zijn kerkelijke vergadering in geener manieren dependeert noch onderhoorig is onder de broederen der Duitsche gemeente maar alleen aan die van de Synode der Waalsche kerken" ⁴⁾. Of de aanzienlijke rang, dien de gouverneur door zijn geboorte innam, dan wel andere

---

1) De „Ordre" is in afschrift aanwezig op de de Bibliothèque Wallonne te Leiden.

2) Dresselhuis, *a. w.*, blz. 21.

3) Dresselhuis, *t. a. p.*

4) *Brief van Nassau la Lecq aan den Raad van State* van omstreeks Februari 1677, in afschrift opgenomen in de *Actes et papiers originaux du Synode Wallon*.

overwegingen den doorslag hebben gegeven, is niet meer na te gaan, hoe het zij de Raad van State willigde zijn verzoek aanstonds en onvoorwaardelijk in ¹⁾. Zoo stonden de zaken, toen er een struikelblok werd opgeworpen, alweder door dezelfde partij welke twaalf jaar geleden het plan had tegengewerkt. Daar is — schreef, zoodra hij van hetgeen men voorhad kennis had bekomen, de kerkeraad in Maart 1677 aan de Staten-Generaal — daar is binnen Sluis „weinig of geen stof voor zoo een afzonderlijke Waalsche kerk”, zoodat de Waalsche gemeente „zeer bekwamelijk door den derden Duitsch-Franschen leeraar als tot nog toe is geschied kan bediend worden”. Hij bad derhalve dat de Staten de Duitsche gemeente in haar oud recht en vreedzame bezitting zouden laten, „die zij al sedert den jare 1655 door de Staten-Generaal toegestaan zijnde hebben genoten en tot groote stichting in beide (gemeenten) bezeten, immers dat onze Duitsche gemeente van haar derden predikant in een frontierplaatse tegen de Roomsche geestelijken aan gelegen, alwaar ook van wege het Duitsche garnizoen de oogst zoo groot en de arbeiders zoo weinige zijn, niet mag ontzet noch beroofd worden, dewijl zij aan een drietal van Duitsche predikanten nauws genoeg heeft om den last der zware bediening in het openbaar en bij de huizen tijdig en ontijdig naar behooren te dragen en zoo vele zielen haar zorgen toebetrouwd bekwamelijk ter zaligheid te bewerken, waarbij nog komt dat de omliggende kerken bij ongelegenheid van ziekte harer leeraren en andere toevallen moeten geholpen worden alzoo hetzelve door proponenten onder de classis van Walcheren, gelijk wel in andere provinciën geschiedt, niet kan geholpen worden noch geschieden” ²⁾. Op den eigen dag, dat het verdoog van den kerkeraad ter vergadering van de Staten-Generaal in behandeling kwam, werd daar ook een brief gelezen van den Sluisschen magistraat, die eveneens tegen het plan opkwam en tot behoud van de rust en

---

1) *Resolutie Raad van State* 18 Febr. 1677.

2) *Request van den kerkeraad aan Staten-Generaal* 16 Maart 1677.

de eenigheid in hun kerk de regeling bestendig wenschte te zien, zooals die sedert 1655 bestond ¹⁾. Alles met dit gevolg dat de kerkeraad den 23sten Maart 1677 door de Staten-Generaal werd gemachtigd tot opvolger van Maenhout een predikant te beroepen „om beide talen Duitsch en Fransch te prediken” ²⁾.

Terwijl de kerkeraad met het beroepingswerk een aanvang maakte en bereids eenige personen had aangewezen, wier gaven men zou hooren, vervoegde zich den 5^{den} April 1677 een deputatie van de Waalsche classis ten stadhuis met het verzoek, dat de magistraat eenigen uit zijn midden wilde committeeren om een collegium qualificatum te houden ³⁾, teneinde uit kracht van de resolutie van den Raad van State van 18 Februari 1677 „te procedeeren tot verkiezinge van Fransche ouderlingen en diakenen en vervolgens tot het doen van een beroep, separaat van de Nederduitsche gemeente”. Hoewel de heeren ten antwoord gaven dat zij aan zulk een handeling, als zijnde rechtstreeks in strijd met het besluit der Staten-Generaal van 23 Maart, niet konden noch durfden deelnemen, en voorsloegen alle handelingen in dezen op te schorten tot tijd en wijle zij hun HoogMogenden van het geval zouden hebben onderricht, en niettegenstaande zij aan de gedeputeerden van de classis een afschrift overhandigden van het besluit van 23 Maart, onder protest tegen de onwettigheid van hetgeen door hen verricht stond te worden, gingen de gedeputeerden toch met het verkiezen van een Waalschen kerkeraad door ⁴⁾.

Werd deze daad door de heeren van het stadhuis reeds als een grove inbreuk op het besluit der Staten-Generaal aangemerkt, men beseft hoeveel grooter nog de opschudding was, toen de gedeputeerden der Waalsche classis met den

---

1) *Brief van den magistraat aan Staten-Generaal* 16 Maart 1677.

2) *Resolutie Staten-Generaal* 23 Maart 1677.

3) Het „collegium qualificatum” was een kerkeraadsvergadering, waarin ook eenige leden van den magistraat zitting namen en bestemd tot het doen van predikantsberoepen, vernieuwing van den kerkeraad enz.

4) *Brief van den magistraat aan Staten-Generaal* 5 April 1677.

nieuwbenoemden Waalschen kerkeraad tot het beroep van een pasteur overgingen ¹⁾. Dat zij zich door zoo te handelen aan machtsaanmachtiging schuldig maakten, viel inderdaad niet te loochenen. De aanstelling van een Waalschen kerkeraad liet zich des noods nog verdedigen met de letter van het besluit der Staten-Generaal, dat zulks op geenerlei wijze verbood, doch daarentegen bepaalde datzelfde besluit uitdrukkelijk, dat de Nederduitsche kerkeraad in de vacature-Maenhout een ander leeraar voor den Fransch-Duitschen dienst beroepen mocht, sloot met andere woorden het beroepen van een predikant, die enkel en alleen in het Fransch zou hebben te prediken, ten eenenmale uit. Aan den anderen kant was het bestaan van een apart Waalsch consistorie met een pasteur aan het hoofd, die tegelijk als Fransch-Duitsch predikant aan de Nederduitsche gemeente verbonden zou blijven en bijgevolg niet ten volle onder de Waalsche Synode zou ressorteeren, in kerkrechtelijken zin iets zóó halfslachtigs om niet te zeggen iets zóó onmogelijks dat de gedeputeerden waarschijnlijk gemeend hebben den knoop te moeten doorhakken. Misschien ook rekenden zij er op dat de hooge regeering ten leste haar houding wijzigen en de Walen ter wille zijn zou, temeer wijl de te Sluis beroepen pasteur, Jean des Moulins, die laatstelijk bij de kerk der Olive in Zuid-Nederland werkzaam was geweest, sedert het verloren gaan van eenige steden aldaar buiten betrekking was geraakt, en bijgevolg zijn dienst te Sluis geen nieuwe offers vergen zou van 's lands kas ²⁾.

Intusschen lieten de Waalsche gedeputeerden in de Gasthuiskerk, waar men in de week de Nederduitsche en des Zondags de Fransche godsdienstoefeningen placht te houden, door een hunner, den Middelburgschen pasteur Henri du Moulin, voor de Walen prediken, tot groote ergernis van den Nederduitschen kerkeraad die daar, gelijk hij omstreeks half Maart aan de Staten-Generaal klaagde, niets anders in

---

1) *Brief van Nassau-la Lecq aan Staten-Generaal* 17 April 1677.

2) Synode Utrecht Mei 1677, art. 20.

zag dan een toeleg om dat kerkgebouw geheel in bezit te krijgen ¹⁾ en „daarvan de ordinaire Duitsche predikanten en kerkeraad van den dienst en directie te ontzetten”, ofschoon, zeide hij, „de Fransche lidmaten die geen Duitsch kennen, dewelke in geen getal van zes personen zijn, echter altoos zijn gediend en nog dagelijks kunnen gediend worden door Ds. Montanus ²⁾, dewelke mede op het verzoek des kerkeraads gedurende de vacature in de Fransche tale is predikende” ³⁾.

Kort daarop volgde een beslissing van de Staten-Generaal, die aan al het getwist en geharrewar voor goed een einde maakte. Nadat zij den 9 April naar aanleiding van de bij hen ingezonden bezwaarschriften en vertoogen de zaak commissoriaal gemaakt en zoowel den Nederduitschen als Waalschen kerkeraad aangeschreven hadden tot nader order met het vervullen van de vacature-Maenhout te wachten, namen zij den 14 April een besluit waarbij, in overeenstemming met een nader request van den Nederduitschen kerkeraad, aan „die van de Waalsche classis of Synode expresselijk geïnterdiceerd en verboden werd niet alleen met hun beroep niet voort te gaan maar zelfs ook geenszins met het doen proclameeren noch bevestigen van den verkoren Waalschen kerkeraad, mitsgaders mede geenszins de kerke aldaar te doen of te laten incorporeeren maar alles te laten in zijn vorigen staat, en zulks door Ds. Montanus als voorhenen den dienst in de Fransche tale te laten waarnemen totdat de beroeping volgens haar HoogMogenden autorizatie (van 23 Maart 1677) gedaan of anders bij deze gedisponeerd zou wezen” ⁴⁾.

Zóó dicht bij het beloofde land te zijn geweest en het niet te hebben mogen binnengaan, het moet den voorstanders van de oprichting eener zelfstandige Waalsche kerk te Sluis wel moeilijk gevallen zijn zich daarbij neer

---

1) „De voorschreven kerk t'eenemaal te incorporeeren”.

2) David Montanus, predikant te Sluis sinds 1657.

3) *Request van den Nederduitschen kerkeraad aan Staten-Generaal* 14 April 1677.

4) *Resolutie Staten-Generaal* 14 April 1677.

te leggen. Om, indien het mogelijk ware, de Staten-Generaal van hun besluit af te brengen, kwam een hunner, de graaf van Nassau-la Lecq, den 17^{den} April nogmaals in een aan hen gericht brief op de zaak terug. Hij verontschuldigde de handelwijze van de classicale gedeputeerden met de mededeeling, dat de kerkeraadsverkiezing en het predikantsberoep reeds door hen waren verricht vóór hun de aanschrijving der Staten van den 14^{den} April was in handen gekomen. Ook had, zeide hij, de pasteur Du Moulin de Gashuiskerk volstrekt niet „geincorporeerd”, gelijk men voorgaf, maar integendeel aldaar den dienst gedaan in overleg en met toestemming van de burge-meesters en dat te eerder vermits — terwijl tot dusver des Zondags, op vast- en bededagen alsmede op den eersten Kerst-, Paasch-, en Pinksterdag twee en op den tweeden Kerst-, Paasch- en Pinksterdag, mitsgaders op de voorbereidings- en Avondmaalsdagen één keer Fransche godsdienst oefening werd gehouden — de Nederduitsche kerkeraad ongeveer een jaar geleden had weten te bewerken, dat voortaan des Zondags maar éénmaal en „op de bededagen alsmede op de Kerst-, Paasch- en Pinsterdagen op geen Zondagen komende ¹⁾ noch ook op de voorbereiding en celebratie van het H. Nachtmal niet in het Fransch zou worden gepredikt”, daargelaten nog dat naderhand die ééne Fransche Zondagspredikatie somwijlen maar om de twee, drie weken, ja veeltijds nog langer tijd, had plaats gevonden. „Alles (merkte hij aan) contrarie de Synode's ordre, gelijk ook Ds. Montanus sedert het overlijden van Ds. Maenhout, die nu over de zes weken ²⁾ is overleden, nauwelijks tot zesmaal toe in het Fransch heeft geleerd, waardoor de (Nederduitsche) kerke van Sluis schijnt getracht te hebben den Franschen dienst t' eenemaal te doen onderblijven en de goede luiden van de Waalsche natie te priveeren van haren godsdienst, daardoor eenigen zijn genoodzaakt

---

1) Bedoeld zijn natuurlijk alleen de Kerstdagen.

2) Abusievelijk in plaats van zes maanden, immers Maenhout overleed 27 Nov. 1676; Dresselhuis, *a. w.*, blz. 21.

weest op andere plaatsen te communiceeren 1), gelijk omtrent dezelve gansch (geen) of weinig devoiren zijn aangewend om hen in de kennisse Jesu Christi te onderwijzen". Deswege en ook dewijl „het garnizoen alhier bestaat in allerlei natiën, daaronder zeer veel Walen die de onderrichtinge hoog noodig hebben, mede dat dezelve personen 2) in de naastgelegen steden tot dezelfde kerk meer en meer zouden kunnen getrokken worden", drong hij er bij de Staten-Generaal op aan, dat zij het besluit van 14 April 1677 zouden intrekken en alsnog toestaan „dat de Waalsche kerk separaat van de Duitsche, zooals die bij de gedeputeerden van de Waalsche Synode en de resolutie van den Raad van State (van 18 Februari 1677) is en mag zijn en blijven geëriged, en dat vervolgens de bevestigde ouderlingen en diakenen alsmede de beroepen Waalsche predikant mag zijn voortgang hebben" 3).

Behalve de gouverneur deden ook nog de classicale gedeputeerden een poging om de zaak ten goede te doen keeren. Wilt ons toch veroorloven, zoo baden zij de Staten-Generaal, dat wij het begonnen werk voleindigen; neemt toch in aanmerking hoe gemakkelijk te Sluis evenals in veel andere frontiersteden een zelfstandige Walenkerk zou te stichten zijn, terwijl thans de Fransche dienst „zoo door het weinig oefenen van dezelve als door de veelvuldige Duitsche exercitiën, aldaar van den kerkeraad aangesteld, zeer genegligeerd en de Waalsche gemeente, dewelke in zoo important een plaats met veel leden zoude bloeien indien behoorlijk werd gediend, nu uit zeer weinigen bestaat" 4).

Maar niets mocht baten. Trots de requesten van den gouverneur en de gedeputeerden der Waalsche classis 5), en

1) D. i. Avondmaal houden.

2) Nml. de Waalsche Gereformeerden.

3) *Brief van Nassau-la Lecq, gouverneur der stad, aan Staten-Generaal* 17 April 1677.

4) *Brief van de Waalsche classis aan Staten-Generaal* 21 April 1677 in *Actes et papiers originaux Synode Wallon*.

5) *Resolutie Staten Generaal* 26 April 1677.

de bemoeiingen der Synode in den loop van dit jaar en in 1678 ¹⁾, werd het besluit van 14 April 1677 door de hooge regeering gehandhaafd, en zoo was men ten slotte wel genoodzaakt in het gebeurde te berusten.

Mogelijk heeft bij de Staten het geringe getal van de Waalsche lidmaten den doorslag gegeven, dat door de tegenpartij gestadig op den voorgrond was gesteld en, wij zagen het, door de Waalsche classis zelve moest worden erkend. Dat had anders kunnen worden toen de vervolging in 1685 een stroom van Hugenoten naar het Land van den Vrije dreef. Doch, ofschoon de magistraat ze door de toezegging van kostelooze opneming in de gilden en vrijdom van stadsaccijnzen zocht aan te lokken ²⁾, schijnen zich slechts weinig réfugiés binnen Sluis en in haar onmiddellijken omtrek te hebben neergeslagen. Met dat al vond de magistraat in hun overkomst aanleiding om in Maart 1687, bij gelegenheid van de inspectie der vestingwerken, aan de gedeputeerden van den Raad van State voor te dragen, „dat nu van tijd tot tijd verscheidene vluchtelingen uit Frankrijk om de religie waren overkomende, zulks dat zij, zoo voor het interest van de stad en ingezetenen alsmede ten regarde van de voorzegde vluchtelingen, wel genegen waren om te mogen beroepen tot Franschen predikant Ds. Trouillard tegenwoordig staande in het dorp van Cadzand en nu beroepen in Engeland” ³⁾. Met het oog daarop werd den Gedeputeerden door den magistraat verzocht door hun voorspraak bij den Raad van State teweege te willen brengen dat Trouillard op het ordinaris tractement mocht beroepen worden ⁴⁾. Wat besluit de Raad op dit verzoek genomen heeft, blijkt niet ⁵⁾.

Zeker is het, dat in den bestaanden toestand geen wijziging kwam, want in het volgende jaar zien wij de

---

1) Synode Utrecht Mei 1677, art. 20; Synode Amsterdam April 1678, art. 16.

2) *Kerkeraadsacta van Sluis* 21 Oct. 1734.

3) Naar Canterbury.

4) *Verbaal Vlaanderen Raad van State* voorjaar 1687.

5) De resolutiën van den Raad van State bevatten niets dienaangaande.

te Sluis woonachtige réfugiés de bevordering hunner belangen zelf in handen nemen. Met eenige andere ingezetenen van aanzien vereenigd gaven zij aan de Waalsche Synode schriftelijk den wensch te kennen, dat zij begunstigd mochten worden met een vasten pasteur ¹⁾, die hun in de moedertaal het Evangelie zou verkondigen en voor welken post zij bereids het oog hadden geslagen op den proponent Antoine d'Arbussy. Door vroegere ervaringen tot onzichtigheid genoopt, ging evenwel de Synode niet aanstonds op hun verzoek in: men kon, meende zij, op dien weg nog menigen hinderpaal ontmoeten ²⁾, immers er was nog geenerlei blijk noch van eenige toestemming van den kant des magistraats noch van eenige vergunning van de Staten-Generaal of den Raad van State, en bovendien had men haar in het geheel niet gemeld, hoe de Nederduitsche kerkeraad en de Fransch-Duitsche predikant over een nieuw op te richten Waalsche kerk dachten ³⁾. Niettemin droeg zij den Groedschen pasteur De Brunville met nog een ander van hare leden de taak op, om zich van het een en ander te vergewissen, middelerwijl naar vermogen het werk te bevorderen en van hun bevinding verslag uit te brengen hetzij aan haar eerstvolgende vergadering hetzij aan de zoogenaamde Synodale kerken ⁴⁾. Bij het onderzoek, door De Brunville en diens ambtgenoot ingesteld, bleken aan de uitvoering van het geopperde plan voorshands zooveel moeilijkheden verbonden te zijn, dat de Synode in April 1689 te rade werd het tot een gunstiger tijdstip te laten rusten ⁵⁾.

Op haar vergadering van 31 Augustus 1689 ontving de Synode wederom een brief van de Sluissche réfugiés.

---

1) „Le ministère ordinaire de quelque pasteur”.

2) „Considérant que cette affaire peut être encore arrêtée par beaucoup d'endroits”.

3) „Et qu'outre cela on ne nous apprend point en quelle disposition on est pour le dessein de cette Eglise à naitre”.

4) Synode Haag Sept. 1688, art. 5. De Synodale kerken op dat oogenblik waren die van Goes en Utrecht.

5) Synode Utrecht 1689, art. 8.

Na hun erkentelijkheid te hebben betuigd voor hetgeen de broederen tot dusver te hunnen behoefte hadden gedaan, berichtten zij hoe De Brunville en zijn medegecommitteerde in hetgeen zij te Sluis tot verkrijging van een pasteur voor hen hadden verricht aanvankelijk niet onvoorspoedig waren geweest ¹⁾, daar het hun gelukt was den gouverneur der stad, den graaf van Hoorn, voor het plan te winnen. Er behoeften, zeiden zij, maar alleen meer nieuwe ge-committeerden te worden gezonden, die zich tot den magistraat en den Nederduitschen kerkeraad moesten wenden om hun medewerking te vragen, welke daar reeds uit zich zelven wel toe genegen waren. Weest daarom zoo goed ze af te vaardigen en eene van de naburige kerken aan te wijzen om den pasteur, indien wij er een bekomen, te bevestigen en een consistorie in te stellen. Wij vertrouwen dat uw liefderijke zorgen onder Godes zegen met een gunstigen uitslag zullen worden bekroond ²⁾. Ondanks deze schoone voorspiegelingen konden De Brunville en zijn Cadzandsche ambtgenoot De la Londe le Bas, die zich op last der Synode naar Sluis begaven om te zien wat er in dezen gedaan kon worden ³⁾, aan de vergadering te Heusden in April 1690 al geen hoopvoller verslag uitbrengen dan de vorige deputatie. Ook nu weder was men op zooveel moeilijkheden gestuit ⁴⁾, dat de Synode goedvond een gunstiger gelegenheid af te wachten, inmiddels den kerkeraad van 's Hage uitnoodigend om bij den graaf van Hoorn te informeeren of er nog eenige kans op slagen bestond ⁵⁾.

Alsof deze teleurstellingen voor de Sluissche Hugenoten

---

1) „Ils ont commencé l'affaire assés heureusement”.

2) *Copie d'une lettre au nom de plusieurs réfugiés à l'Escluse en Flandre au Synode de Flessingue* 30 Aug. 1689, onderteeekend door: Jaques de Beaurain, la veve Louis Guautier, Marthe le Vilain, Samuel Mazingarbe, Abraham Moriau, la veve Pierre Moriau, Charles le Vilain, Adrien Savat, Marie Manier (?), Jaques Savatte, Henry Quevout (?), François Cappon, la veve Goubart, Jean Pudepiece (*Actes et pap. orig. Synode Wallon*).

3) Synode Vlissingen Aug. 1689, art. 27.

4) „La Compagnie voyant combien il y a de difficultés dans l'affaire”.

5) Synode Heusden April 1690, art. 28.

niet verdrietig genoeg waren moesten zij zich zelfs een verkorting laten welgevalen van het hun wettig toekomend recht. Wanneer precies is niet bekend doch stellig in of vóór het jaar 1695 ¹⁾ werd namelijk, om den toenmaligen Fransch-Duitschen predikant te believen, bepaald dat hij des Zondags maar éénmaal in het Fransch zou hebben te prediken, mits om den derden Zondag door hem een beurt in het Hollandsch werd waargenomen voor een zijner Nederduitsche ambtsbroeders, die alsdan vrij van dienst zou zijn. Zoo deze regeling al strekte tot verlichting van den arbeid der Nederduitsche predikanten, zij beroofde aan den anderen kant de Fransche lidmaten van den halven dienst en benam, gelijk zij in Augustus 1699 aan de Staten-Generaal klaagden, „grootelijks den troost der Fransche vluchtelingen, die sedert drie jaren herwaarts merkelijk in getal vermeerderd zijn”, en was „oorzaak, dat velen, die zich anders in of rondom Sluis gaarne zouden komen nederzetten, om den vollen dienst te genieten, tot de naburige kerken in Cadzand of Oostburg overgaan en aldaar bereids talrijke gemeenten hebben geformeerd”. Niettegenstaande zij op grond van de resolutie der Staten-Generaal van 1665 er zoowel bij den kerkenraad als bij de stadsregeering op hadden aangedrongen dat des Zondags weer twee Fransche godsdienstoefeningen zouden plaats hebben, bleven zij maar steeds even ver, zeiden zij; de kerkeraad had hun verzoek geweigerd en de magistraat hen verwezen naar de beide Nederduitsche predikanten zonder dat zij „een einde daarvan bekomen” hadden, ofschoon hun verzoek al eenige maanden geleden was ingediend en de Fransch-Duitsche predikant, Isaac d’Amalvy, zich bereid verklaarde aan hun wensch te voldoen, indien de magistraat en kerkeraad daar genoegzamen mede namen. Onder die omstandigheden de toevlucht nemende tot de

1) In het hierna te noemen request van 17 Augustus 1699 wordt gezegd, dat deze regeling is ingevoerd „op het verzoek van een der voorgaande Fransche predikanten”. Zij moet dus dateeren van vóór 10 April 1695, toen de laatst voorgaande Fransch-Duitsche predikant Henricus Berdenius (sedert 1677 opnieuw te Sluis werkzaam) overleed.

Staten-Generaal, verzochten zij dezen te willen verordenen, dat D'Amalvy verplicht zou zijn voortaan iederen Zondag tweemaal in het Fransch te prediken, alsmede dat hij van den Nederduitschen dienst vrijgesteld en uitsluitend met dien in het Fransch belast zou worden, „opdat hij, die dan des Zondags in de Fransche kerk zooveel zal te doen hebben als de twee andere Duitsche predikanten met hun beiden, daartoe en tot bezorging, opkweeking en vermeerdering der Fransche gemeente en allermeest in de weke tot onderwijzing van de jeugd des te beter moge vaceeren, waardoor met reden te gemoet gezien wordt dat de Fransche gemeente vermeerderd, Uwer Hoog Mogenden stad gebeneficeerd en gelegenheid tot meerdere inwinning van de rondom liggende paapsche volkeren gegeven zal worden” ¹⁾.

Aangemoedigd door de welwillendheid waarmede de Staten-Generaal bij besluit van 17 Augustus 1699 aan hun verlangen voldeden, meenden de Hugonoten nog een stap verder te kunnen gaan. Het ontwerp van 1677, de stichting eener zelfstandige Waalsche gemeente, opnieuw opvattende, drukten zij in een tweede request aan de Hoog-Mogenden den wensch uit, dat hun pasteur D'Amalvy gemachtigd zou worden „om van stonden aan ten overstaan van gecommitteerden uit den magistraat met assistentie van den tegenwoordigen ouderling en diaken, die voor dato dezes door het collegium qualificatum in den Duitschen kerkeraad zijn verkozen om nevens andere leden in de Duitsche en ook pro forma in de Fransche kerk beide te assisteeren, in aparte consistorie te formeeren een collegium qualificatum en aldaar te procedeeeren tot verkiezing van twee ouderlingen en twee diakenen, dewelke nevens den zelven predikant zullen maken een separaten Franschen kerkeraad en zich reguleeren naar de ordres van de Fransche Synode”. Weliswaar spraken zij de vrees uit, dat de Nederduitsche predikanten, wier dienst dientengevolge een weinig verzwaren zou, benevens de Nederduitsche classis

---

1) *Request van Pierre Tessier, gecommiteerde van de Fransche gemeente te Sluis, aan Staten-Generaal 17 Aug. 1699.*

Walcheren „zich alsnu van een harer leden beroofd of ontbloot vindende”, er bij de Staten over klagen zouden en intrekking vragen van hun „zoo heilzame” resolutie van 17 Augustus 1699, doch bij voorraad smeekten zij de heeren daar geen acht op te slaan maar hen in het genot daarvan te laten blijven ¹⁾).

Hoe gegrond hun vrees was zou de uitkomst toonen. Van niet minder dan drie kanten tegelijk, door den magistraat, de classis Walcheren en den kerkeraad, werden de Staten-Generaal bestormd met verzoekschriften om hun besluit van 17 Augustus in te trekken. Vooral legden zij den nadruk op het onaanzienlijke getal van de Walen te Sluis. „De Fransche gemeente (beweerde de magistraat) kunnen in het geheel geen twintig personen uitmaken en de meeste gedeelte verstaan de Duitsche tale” ²⁾. „De Franschen die geen Duitsch verstaan”, schreef de classis, „zijn nu weinig meer in getale als toen uw Hoog Mogenden in den jare 1672 alle separatie wel expresselijk verboden en bestaan in het geheel uit niet veel leden”, weshalve zelfs, voegden zij er bij, „wegens gebrek aan stof de Duitsch-Fransche ouderling in de laatste vermakingen des kerkeraads is gecontinueerd” ³⁾. „Het zal niet blijken (berichtte de kerkeraad) dat het getal der Franschen, geen Duitsch verstaande, zoo merkelyk grooter is als die over vele jaren geweest zijn, en zekerlyk minder als in de gemeente van Aardenburg en andere plaatsen, daar maar eens des Zondags gepredikt wordt; waarby komt dat de resolutie van Uw Hoog Mogenden stand houdende de gemeente haar zekerlyk zal beroofd vinden van een derden predikant, die van aloude tijden is geoordeeld dezelve gemeente ten hoogste noodzakelyk te wezen en nu niet minder noodzakelyk is, aangezien aldaar nog zijn en blijven dezelfde openbare diensten en, daar zij voorhenen neffens

---

1) *Request van Pierre Tessier, Jacques Savatte, Jean Pudepiece, Abraham Morieaux, gecommiteerden van de Fransche gemeente te Sluis, aan Staten-Generaal 19 Sept. 1699.*

2) *Brief van den magistraat aan Staten-Generaal 17 Sept. 1699.*

3) *Request van de classis Walcheren aan dezelfde 3 Sept. 1699.*

hare predikanten ook heeft gehad een krankbezoeker, vindt dezelve haar daarvan gelijk ook in verscheidene gepasseerde jaren ontbloom" ¹⁾).

Laat ons hooren hoe de Walen de beweringen van hun wederpartijders zochten te ontzenuwen en hun verzoek nader aandrongen. „Met de uiterste bevreemding (luidt het in een verhoog, met onmiskenbaar talent opgesteld en door hen in Juli 1700 overhandigd aan de gedeputeerden der Staten-Generaal, die te Sluis de regeering kwamen vernieuwen) met de uiterste bevreemding hebben de supplianten gezien dat de magistraat, kerkeraad en classis durven allegeeren dat de Franschen althans weinig meerder in getal zijn dan in voorgaande tijden, nauwelijks in het geheel uitmakende twintig personen, en dat zij daarom met één predikatie des Zondags zoo wel kunnen tevreden zijn als de gemeenten van Sas van Gent, Aardenburg en Cadzand", want zij kunnen integendeel verzekeren, „dat in hun gemeente over de vijftig lidmaten moeten zijn, boven de Nederlanders die in de Fransche gemeente ordinair communiceeren ²⁾ en behalve diegene van de twee natiën, die maar als toehoorders in de Fransche kerk zijn komende, welke doorgaans in alle gemeenten meerder in getale zijn als de communicanten, waaruit zonneklaar blijkt dat de Fransche gemeente geenzins van de kleinste is en ongelijk grooter als die van Sas. Zijnde buiten alle tegenspraak en wordende door diegenen, die van lange jaren in den Franschen kerkedienst te Sluis zijn geweest, bewezen dat de Franschen vrij meer als twee derde parten zijn vermeerderd sedert den dienst van Ds. D'Amalvy binnen Sluis ³⁾, daar de predikanten Berdenius en Maenhout in voorgaande tijden nauwelijks voor acht, tien à twaalf hoorders hebben moeten prediken gelijk de supplianten zich sterk maken met authentieke attestatie

---

1) *Request van den kerkeraad aan Staten-Generaal* 17 Oct. 1699:

2) D. i. in de Fransche godsdienst oefeningen aan het Avondmaal deelnemen.

3) D'Amalvy was te Sluis bevestigd 16 Oct. 1695, zie *Bulletin pour l'histoire des Eglises Wallonnes*, Tome III, p. 225.

te doen blijken, gelijk ook dat de Fransche gemeente binnen Sluis ongelijk grooter is als die van Sas, daar nauwelijks zes Fransche communicanten gevonden worden, waarom het geen wonder is dat daar maar eens wordt gepredikt, en desniettegenstaande is aldaar de Fransche kerke gesepareerd van de Nederduitsche en gehoorende onder de Waalsche Synode, hetwelke vrij meer plaatse behoorde te hebben binnen Sluis, zijnde dezelve separatie ook vergund aan alle de gemeenten, die rondom Sluis liggen, zelfs daar te voren geen Fransche predikdienst geweest is gelijk te Oostburg en in Cadzand". Dat te Cadzand en te Aardenburg des Zondags maar ééns voor de Waalsche gemeente werd gepredikt, moesten zij toestemmen; maar dit geschiedde eenig en alleen omdat aldaar geen apart kerkgebouw voor de Franschen bestond, zoodat zij genoodzaakt waren hun godsdienstoefeningen te houden in de Nederduitsche kerk tusschen de Hollandsche predikatiën in, na welke er geen tijd meer overschoot voor een tweeden Franschen dienst, „zijnde de Franschen op die twee plaatsen gewend om des (Zondags) namiddags omtrent den tijd van de Duitsche predikatiën in een particulier huis bijeen te komen, alwaar de Fransche predikant hun en de kinderen den catechismus komt te verklaren". Bovendien hadden en de Cadzandsche en de Aardenburgsche Walen zich dikwijls bij hun overheden beklaagd over het ongemak, dat zij daarbij leden, en om een aparte kerk gevraagd, „in dewelke zij een vollen dienst mochten genieten". Hieruit bleek dus zooveel te meer hoe noodzakelijk het was dat de Franschen te Sluis, die sedert jaren door de gunst van hun Hoog-Mogenden een eigen kerkje bezaten, dit „zoo salutare voorrecht tot hun stichting en tot onderwijzing van hunne jeugd" mochten blijven genieten; en zulks te meer, zeggen zij, „dewijl het getal der Franschen dagelijks toeneemt en nog merkelyk staat te vermeerderen, indien de Fransche dienst zoo blijft als het de Staten-Generaal bij derzelver resolutie heeft belieft te ordonneeren en het hun behaagt de supplianten toe te staan een aparten Franschen kerkeraad gelijk op andere

plaatsen". Daarentegen stond het „zekerlijk te volgen, in cas de Fransche dienst in zijn behoorlijke forme niet wordt geexerceerd, dat verscheidene personen zich van Sluis zullen retireeren en anderen, die nog te wachten staan, elders hun woonplaats gaan nemen, daar zij de stichting om dewelke zij hun vaderland verlaten zullen kunnen genieten", — iets dat door den magistraat, ware hij niet door de beide Nederduitsche predikanten opgehitst en meerendeels bestaande uit leden van den Nederduitschen kerkeraad, ambts- en plichtshalve behoorde verhoed te worden, „dewijl het bereids bleek dat onder al de Franschen, die zich alhier hebben neergezet, niet één is die niet door hemzelven kon bestaan", ja zelfs velen gevonden werden, „die vele duizenden hebben medegebracht, hetwelk tot voordeel van het land en groot beneficie van deze kleine en bijna woeste stad moet strekken". Wat nu de bewering van hun tegenpartij aanging, als zouden zij met stichting de Nederduitsche predikatiën kunnen bijwonen, met waarheid konden zij betuigen, dat diegenen hunner die het best Hollandsch kenden, „daar preuve van genomen maar niet de minste stichting uit den Duitschen dienst hadden kunnen halen".

Tegenover de klachten van hun bestrijders stelden zij wederkeerig de hunne. Of hadden niet de Waalsche ge-committeerden toen deze, na zich eerst vruchteloos tot den kerkeraad en de stadsregeering te hebben gewend, de beide Hollandsche predikanten gingen aanspreken, ze smeekende en biddende dat zij toch aan hen, „die alleen om de prediking des Evangelies uit Frankrijk waren overgekomen" des Zondags volgens de instelling der Staten twee predikatiën geliefden toe te staan, — hadden toen die predikanten, inzonderheid Ds. Bongaerd, hen niet de „hardste bejegeningen" doen ondergaan, ja hun zelfs niet woordelijk te gemoet gevoerd, dat zij „door een boozen geest wierden gedreven en dat zij in den Duitschen dienst wel konden komen want dat de stomme en doove menschen daar ook verschenen?"

De classis had, om te bewijzen hoe gering hun getal

was, gezegd, dat bij de laatste vernieuwing des kerkeraads de Fransche ouderling was herbenoemd wyl er gebrek was aan personen, die hem konden vervangen. Had echter Ds. Bongaerd, die op de ontvangst hunner Hoog-Mogenden resolutie van 17 Augustus 1699 de classis was gaan „alarmeeren”, haar van de ware oorzaak onderricht, zoo zou zij bevonden hebben, „dat de Duitsche kerkeraad altijd Nederlanders, welke allen geen Fransch kennen, in den Franschen kerkeraad heeft geemployeerd maar nooit eenige réfugiés”, schoon somwijlen geschikte personen daaronder waren aangewezen geworden. Zoo was één réfugié, wijlen de heer Sygaer, „een bejaard en verstandig heer”, die in de Nederlandsche taal bedreven was en ouderling was geweest van de gemeente te Guînes bij Calais, hoe dikwijls ook voorgedragen, steeds door den kerkeraad voorbijgegaan.

Naast al de genoemde pleitte er, huns inziens, voor het aanstellen van een afzonderlijken Waalschen kerkeraad nog een andere reden. Vermits Sluis tegenaan de grenzen lag kwamen er dag aan dag Fransche vluchtelingen over. Bestond er een Fransche kerkeraad, dan „zouden dezen naar behooren in deze frontierstad aangehaald, geholpen en aangekweekt kunnen worden zonder benadeeling van den Nederduitschen Armen”, terwijl zij thans door de Hollandsche diakenen wegens onkunde van de taal „door-gaans zonder assistentie verzonden werden, zijnde zelfs (zeggen zij) voorleden zomer gebeurd dat een Fransche vluchteling beladen met vijf kleine kinderen, eenige maanden lang zijn en zijner familie onderhoud door zijn arbeid bezorgd hebbende en daarna door zijne en zijns vrouws ziekte daartoe onmachtig zijnde geworden, zijn nood te kennen gaf aan den Franschen predikant D’Amalvy gelijk ook aan den Franschen ouderling en diaken, welke toen dikmaals bij den kerkeraad hebben aangehouden maar zonder eenige subsistentie voor die familie te kunnen verkrijgen, ofschoon waarachtig is dat sedert de vier jaren, dat zij den dienst van Ds. D’Amalvy te Sluis hebben genoten, geen van de Fransche vluchtelingen binnen Sluis

woonachtig tot last van de diaconie is geweest". Een zelfstandige Waalsche kerkeraad nu, zeggen zij, zou „in staat zijn om de Fransche armen zonder nadeel van de Duitsche met het noodige te bezorgen, gelijk de toestand van de Gereformeerden dagelijks uit Frankrijk overkomende, die velen hun passage over Sluis moeten nemen, zulks grootelijks is vereischende" ¹⁾).

In een later request, van het laatst van December 1700, lieten zij op het punt van de armverzorging nog eens weer den nadruk vallen. Niet alleen, zeggen zij, viel het hun uiterst moeilijk bij alle voorvallen te moeten afhangen van den Nederduitschen kerkeraad, dien zij niet verstonden en van wien zij wederkeurig niet verstaan werden, maar zij hadden zich daarenboven over diens gedrag ten hoogste te beklagen, want hij trok al de penningen, die in de Fransche godsdienstoefeningen werden ingezameld, naar zich toe en kon er niet dan met de grootste moeite toe bewogen worden om aan de Fransche armen, schoon die zeer weinigen waren, den vereischten onderstand te verleen, terwijl verder de Fransche vluchtelingen, welke dagelijks door Sluis passeerden, van den Nederduitschen diaken, die altoos de beurs had, uit onkunde van de taal of anderszins heel slecht geholpen of zelfs zonder hulp doorgezonden werden ²⁾).

Onderwijl was in het begin van November 1700 de zaak ook bij den Raad van State voorgebracht. Het besluit der Staten-Generaal van 17 Augustus 1699, schreef de stadsregeering aan den Raad, had den dienst van de beide Nederduitsche predikanten, die nu behalve hun catechizatiën, ziekenbezoeken enz. tevens vier Hollandsche predikatiën moesten waarnemen, zoodanig verzwaaard dat zij zich genoodzaakt had gezien om, zij het ook tot schade van ge-

---

1) *Deductie door Jean Pudepiece c. s. gecommitteerden van de Fransche gemeente te Sluis overgegeven aan de gedeputeerden uit de Staten-Generaal tot het veranderen van de magistraten in Vlaanderen 15 Juli 1700 en in het Verbaal der gedeputeerden opgenomen.*

2) *Request van de gedeputeerden van de Fransche gemeente te Sluis aan Staten-Generaal 21 Dec. 1700.*

meente en armen, de Woensdagsche predikatiën voorloopig voor een jaar te laten stilstaan. Nu de Staten-Generaal, in weerwil van haar verzoek, hun besluit niet beliefdin te wijzigen, meende zij den Raad een andere regeling te moeten voorstellen, te weten dat aan die van Sluis verlof geschonken werd om naast de twee, die er op het oogenblik stonden, nog een derden Nederduitschen predikant te beroepen. Alsdan toch zouden de Hollandsche lidmaten geen vermindering van godsdienstoefeningen behoeven te lijden en Ds. D'Amalvy zich geheel kunnen wijden aan de Fransche leden. Een request, door den kerkeraad bij den Raad van State ingediend, verzocht nagenoeg hetzelfde, te weten dat de Raad machtiging verleenen zou tot het beroepen van een derden Nederduitschen predikant of anders bij de Staten-Generaal wilde bewerken, dat dezen hun besluit introkken en aan D'Amalvy de verplichting oplegden om in beide talen dienst te doen zooals hem bij zijn beroep in 1695 tot taak was gesteld ¹⁾).

De oplossing door den magistraat aan de hand gedaan zag er verleidelijk genoeg uit, doch er ging één groot bezwaar mede gepaard: zij zou een aanmerkelijke verhooging ten gevolge hebben van de kosten, die de Staat zich voor de bezoldiging van de predikanten in Staats-Vlaanderen getrooste. Een bezwaar, dat des te meer gewicht in de schaal legde, omdat het geestelijk kantoor van Sluis, tot welks last de wedde voor den nieuwen predikant zou moeten komen, destijds in zóó berooiden staat verkeerde dat men het in datzelfde jaar 1700 met een subsidie van tienduizend gulden had moeten bijspringen. Reden te over voor den Raad van State om geen vierden predikant aan Sluis toe te staan, maar geen reden om niet van zijn kant aan de Staten-Generaal een maatregel aan te bevelen, welke zijns erachtens de Fransche en Nederduitsche lidmaten gelijkelijk zou ten goede komen. „Wij hebben niet kunnen af wezen (schrijft hij op 26 November 1700) van in be-

---

1) *Resolutie Raad van State* van 17 Nov. 1709. De brief van den magistraat en het request van den kerkeraad zijn niet meer aanwezig.

denken te geven aan U Hoog-Mogenden of het niet best zal wezen voor den dienst en de stichting zoo van de Fransche als Nederduitsche gemeenten te Sluis buiten effect te stellen de resolutie op het simpel te kennen geven van Ds. Isaac d'Amalvy genomen 1); en één of, zoo het noodig is, twee van de gevluchte predikanten, die pensioen trekken ten laste van de Generaliteit zonder dienst te doen, tezenden naar Sluis tot assistentie van gemelden D'Amalvy'', waardoor „zal kunnen tweemaal des Zondags gepredikt worden in het Fransch en de Nederduitsche gemeente behouden het ordinaris getal van predikatiën zonder de minste belasting van het voorzeide kantoor'' 2).

Bij slot van rekening hebben echter de Staten-Generaal de vertoogen en verzoekschriften links laten liggen en te Sluis alles gelaten zooals het sinds 17 Augustus 1699 was 3). De eenigen dus, die bij dezen afloop wonnen, waren de Franschen. Wel werd hun wensch om een zelfstandige Waalsche kerk uit te maken niet vervuld, maar gelukkiger dan hun Nederduitsche medelidmaten, die zich in het vervolg met twee van de drie predikantsplaatsen moesten vergenoegen, behielden zij een eigen, uitsluitend voor den Franschen dienst bestemden pasteur.

De verslagen partij wachtte slechts een gelegenheid af om hetgeen zij verloren had terug te winnen. Zulk een gelegenheid deed zich voor in 1708, toen D'Amalvy het predikambt aanvaardde bij de Waalsche kerk van Haarlem. Niet alleen liet het collegium qualificatum na zijn vertrek 4)

---

1) Nl. die van 17 Aug. 1699.

2) *Brief van den Raad van State aan Staten-Generaal* 26 Nov. 1700.

3) Dit blijkt niet zoozeer uit de resolutiën der Staten-Generaal (die verder niets meer omtrent de zaak bevatten dan alleen twee besluiten, één van 30 Nov. 1700 en een andere van 21 Dec. 1700, waarbij de missive van den Raad van State van 26 Nov. en het request van de Fransche gemeente te Sluis commissoriaal worden gemaakt) als wel uit een request op 28 November 1708 door de Waalsche Synode aan de Staten-Generaal overgegeven.

4) D'Amalvy werd te Haarlem beroepen 15 Maart 1708 en aldaar bevestigd 26 Juli 1708, zie *Bulletin pour l'hist. des Eglises Wallonnes*, Tome III, p. 225.

ruim twee maanden voorbij gaan, aler het bij den Raad van State de vereischte vergunning of zoogenaamde handopening tot het vervullen der vacature aanvraag, maar het verzocht den Raad tevens geen gehoor te willen schenken aan dezulken, die op grond van de resolutie der Staten-Generaal van 17 Augustus 1699 „zouden mogen verzoek doen” tot het beroepen van een uitsluitend Franschen leeraar. Klaarblijkelijk was dit rechtstreeks gericht tegen een insgelijks bij den Raad ingekomen request van D'Amalvy om geen handopening te verleenen dan onder deze uitdrukkelijke voorwaarde, dat de kerkeraad de bedoelde resolutie zou moeten naleven en dus in zijn plaats een Franschen predikant beroepen, die niet verplicht zou zijn tot eenigen dienst in het Nederlandsch. Gelukkig kozen de gecommitteerden ad hoc, welke over de beide requesten te adviseeren hadden, partij voor de Walen, en zoo besliste de Raad op 9 November 1708 dat de handopening zou worden verleend, „doch niet als op den voet van haar Hoog-Mogenden resolutie van 17 Augustus 1699 en van het verzoek dien conform gedaan door den predikant D'Amalvy” ¹⁾. Aler het jaar ten einde was, den 11 December 1708, werd overeenkomstig deze beslissing tot opvolger van D'Amalvy benoemd Samuel Bar, Nederduitsch predikant te Montfoort, die aan de roepstem gehoor gaf en den 5 Mei 1709 te Sluis werd bevestigd ²⁾.

Toen door het overlijden van Bar op 19 December 1719 ³⁾ wederom een vacature was ontstaan, liet het collegium qualificatum met nagenoeg algemeene stemmen de keuze vallen op den proponent Jacques Alexandre Trosselier. Aangezien bij zijn beroep alle vormen behoorlijk waren in acht genomen ⁴⁾ scheen het wel of de indiensttreding van Trosselier onverhinderd voortgang zou hebben. Daar was

---

1) *Resolutie Raad van State* van 9 Nov. 1708. De requesten van het coll. qual. en van D'Amalvy zijn niet meer aanwezig.

2) *Bulletin*, Tome III, p. 225.

3) T. a. p.

4) Aanvraag om handopening bij Raad van State en verleening daarvan in de resolutiën Raad van State 22 Febr. en 9 April 1720.

echter een fout of, zoo men wil, een vergissing begaan, welke die verwachting zou logenstraffen; in de acte van handopening had namelijk de Raad van State machtiging verleend om in de vacature-Bar te voorzien niet door het aanstellen van een Fransch pasteur maar, gelijk er letterlijk in te lezen stond, door het „beroep van een ander predikant in de Nederduitsche en Fransche talen” 1). Dat de Raad zoo doende de resolutie der Staten-Generaal van 17 Augustus 1699 geheel over het hoofd had gezien, springt in het oog. Maar dit belette niet dat de Nederduitsche classis die formule met beide handen aangreep om zich tegen het beroep van Trosselier te verzetten.

Toen Trosselier den 2den Mei 1720 in de vergadering der classis verscheen 2), kon hij wel een tweetal attestatiën overleggen ten bewijze dat hij te Genève tot den H. Dienst was toegelaten en te 's-Gravenhage „den dienst van een overledene had waargenomen”, doch „geen blijk dat hij ook bij de Fransche Synode in Nederland als zoodanig (nl. als pasteur) erkend” was. Geen hooger rang bezittende dan dien van proponent kon hij dus niet in functie treden zonder eerst door de classis geëxamineerd te zijn. Vóór men hiertoe overging verzocht Trosselier dat men hem in het Latijn wilde toespreken daar hem, naar hij verzekerde, de Nederlandsche taal ten eenenmale onbekend was. Wij kunnen ons de verbazing verbeelden met welke de classis zijn verzoek aanhoorde: hoe kon zoo iemand het classicaal examen afleggen niet alleen, maar bij een Nederduitsche gemeente in zijn ambt bevestigd worden, wat toch uitteraard beide in het Nederlandsch moest geschieden, of lid wezen van een Nederduitsche classis of zitting nemen in

---

1) *Resolutie Raad van State van 22 Febr. 1720.*

2) Op de classicale vergadering van 4 April 1720, waar een predikant en ouderling van Sluis op Trosselier's beroep approbatie kwamen vragen, was besloten „deze beroepinge in staat te houden omdat zij binnen de 14 dagen wierd ingebracht en men onzeker was of de beroepene wel in het Duitsch konde prediken, doch dat de beroepene proponent in persoon met zijn attestatie op de eerste classis in Mei zich voor deze vergadering tegenwoordig moet stellen om dan verder daarop te delibereren: *Acta Classis Walcheren 4 April 1720.*

den Nederduitschen kerkeraad van Sluis? Hoe kon het op zoo iemand uitgebrachte beroep in overeenstemming worden geacht met de acte van handopening, welke bepaaldelijk voorschreef dat er een predikant moest worden aangesteld om in het Fransch en Nederlandsch beide dienst te doen? Waarlijk redenen te over, oordeelde de classis, om zijn beroep voor nietig te verklaren, te improbeeren zooals zij het uitdrukte ¹⁾.

Tot op zekere hoogte, het moet erkend worden, had de classis gelijk. Dat Trosselier door zijn onkunde van het Nederlandsch buiten staat was aan haar vergaderingen deel te nemen, was geen onoverkomelijk bezwaar; de kerk van Sluis toch kon zich daar altoos door een van haar Nederduitsche leeraren doen vertegenwoordigen; evenmin scheen het volstrekt noodzakelijk dat hij de kerkeraadszittingen bijwoonde. Maar voor zoover zij de nietigverklaring van zijn beroep op de acte van handopening grondde was zij formeel volkomen in haar recht.

Nauwelijks had men te Sluis van het voorgevallene tijding bekomen of het collegium qualificatum riep, om den wagen weer in het rechte spoor te brengen, de hulp in van den magistraat. Voor de vernietiging van het beroep enkel omdat Trosselier geen Nederlandsch kende bestond geen de minste reden, betoogde het collegium, immers het had nooit in zijn bedoeling gelegen een Franschen leeraar te beroepen, die ook tevens gehouden zou wezen in het Hollandsch te prediken, en zoo zij in hun request om handopening al „de bewoording van Duitsch-Fransch predikant ter nedergesteld” hadden, dit was „om geen andere redenen gedaan als om de combinatie van de twee kerken zoo in het onderhouden van de armen alsmede in de consistorie in alle kerkezaken”. Aan deze toelichting, welke door tusschenkomst van den magistraat kort daarna ter kennis van den Raad van State werd gebracht, voegde de magistraat zijnerzijds nog dit toe dat de regeling, in Augustus 1699 omtrent den Franschen

1) Als voren 2 Mei 1720.

dienst getroffen, sedert dien bestendig was onderhouden, al was het ook zoo dat men indertijd (in 1701) Ds. Bar „mede als Duitsch-Fransch predikant” had beroepen. Daarom kon naar zijn meening de improbatie der classis niet als zóó gefundeerd worden beschouwd, dat deswege het beroep van Trosselier zou moeten achterblijven, immers de godsdienst leed er niets onder en de magistraat kon niet inzien dat zijn deelneming aan de kerkeraadsvergaderingen „van die essentie” was dat het beroep deswege moest vernietigd worden, te meer dewijl binnen Sluis nog twee predikanten stonden ¹⁾).

De argumenten van collegium en magistraat legden bij de heeren in Den Haag zóóveel gewicht in de schaal dat zij hun verzoek inwilligden. In aanmerking nemende dat de „benaming van Duitsch en Fransch predikant”, die op de reeds sinds langen tijd buiten werking gestelde resolutie der Staten-Generaal van 14 Mei 1655 steunde, „niet meer te pas” kwam en „abusievelijk geïnflueerd” was in de verleende acte van handopening, vond de Raad van State den 5den Juni 1720 goed, dat de op het beroep van Trosselier gegeven goedkeuring zou „stand grijpen en dat dezelve bevestigd zou worden en geadmitteerd tot den dienst op gelijken voet” als zijn voorganger Ds. Bar, „mits zich behoorlijk daartoe qualificeerende, zonder dat hem zal obsteeren dat het classis van Walcheren heeft kunnen goed vinden het beroep te improbeeran ter oorzaak dat hij onbedreven is in de Nederduitsche taal” ²⁾).

Na zulk een beschikking, zou men zeggen, bestond er voor de classis geen reden meer om in haar tegenstand te volharden. Evenwel, toen Trosselier zich met een afgevaardigde van het collegium qualificatum persoonlijk bij haar vervoegde om toelating tot het examen en vervolgens tot het predikambt te vragen, scheepte zij hem af met de verklaring dat de meerderheid van haar leden bij de improbatie vermeende te moeten blijven, „alleen (naar het

---

1) *Brief van den magistraat aan Raad van State* 13 Mei 1720.

2) *Resolutie Raad van State* van 5 Juni 1720.

collegium in Juli aan den Raad van State schreef) op praetext dat de beroepene niet ervaren was in de Nederduitsche tale" ¹⁾).

Vond het collegium zich door de onverzettelijkheid van de classicale heeren genoopt bij den Raad opnieuw op zoodanige maatregelen aan te dringen als tot de „rust en stichtinge" der kerk het meest dienstig waren ²⁾, in veel bitterder bewoordingen gaf de magistraat aan zijn ergernis lucht. „Wij meenen (zoo schreef hij aan den Raad) ons nog te meer over de conduites van de classis te moeten beklagen, geconsidereerd dat bij haar menigmalen zijn geëxamineerd diverse Schotsche en Engelsche propo-nenten, die immers ook geen Duitsch konden en echter bij haar zijn aangenomen, zulks klaar en evident is immers genoegzaam af te nemen dat de resolutie van de classis is een pure vindictie en gansch ongefondeerd" ³⁾.

Één middel was er om hetgeen de magistraat de wraak-zucht van de classis noemde krachteloos te maken en Trosselier op de plaats te brengen waaruit zij hem wilde weren. Het bestond hierin, dat de behandeling van de zaak haar geheel onttrokken, en opgedragen werd aan een ander kerkelijk lichaam, van hetwelk men geen tegenwerking behoefde te vreezen. Dezen weg sloeg de Raad van State dan ook onverwijd in. „Dewijl de Fransche predikant te Sluis al voor lang ontslagen is van zijn dienst in de Duitsche kerk en alleen belast gelaten met den Franschen dienst", leest men in een door hem genomen besluit van 18 Juli 1720, „zal dezelve gelijk alle andere Fransche of Waalsche predikanten in Staats-Vlaanderen gerangeerd worden onder het Waalsche Synode en onder de Waalsche classis van Zeeland ⁴⁾, en zal mitsdien de

---

1) *Brief van het coll. qualif. aan Raad van State* 12 Juli 1720.

2) T. a. p.

3) *Brief van den magistraat aan Raad van State* 12 Juli 1720.

4) De Waalsche classes waren feitelijk niets anders dan commissiën ad hoc, samengesteld uit eenige kerken en benoemd of door de Synode zelve of door de zoogenaamde Synodale kerk wanneer er zaken te behandelen vielen, die men ter vergadering van de Synode niet had

classis van Walcheren, zijnde een classis alleen bestaande uit Nederduitsche kerken, zich niet verder bemoeien met het examen en de bevestiging van den Franschen of Waalschen predikant te Sluis en gevolgelyk van den voorschreven Jacques Alexandre Trosselier, maar zal dezelve geëxamineerd en bevestigd worden op dezelfde wijze als de andere Waalsche predikanten in Staats-Vlaanderen" ¹⁾.

Van de zijde der Waalsche kerken viel, gelijk men denken kon, voor Trosselier geen tegenwerking te duchten. Nadat hij in het examen genoegzame bewijzen had gegeven van zijn kundigheden, werd hij door de Synode tot het predikambt toegelaten, zijn beroep goedgekeurd en Ds. Casaudoumecq van Aardenburg de taak opgelegd hem in zijn dienst te bevestigen. Zelfs meende de Synode nog iets verder te kunnen gaan. Op grond van het besluit van den Raad van State van gevoelen zijnde dat de Sluissche Walengemeente thans geheel van haar Nederduitsche zuster afgescheiden en onder haar ressort gebracht was ²⁾, noodigde zij tevens Casaudoumecq en een van de Aardenburgsche ouderlingen uit om te Sluis te zamen met Trosselier en onder medewerking van de stadsregeering ³⁾ een kerkeraad te formeeren, geheel onafhankelijk van dien welke tot dusver zoowel de Nederduitsche als Fransche gemeente had bestierd ⁴⁾.

Dat hetgeen de Synode voorhad te Sluis volstrekt niet in den smaak viel zou welhaast blijken, want toen Casaudoumecq omstreeks het begin van October onder overlegging van zijn lastbrief de heeren van het stadhnis

---

kunnnen afdoen, of wanneer ergens tusschen de voorjaars- en najaarsvergadering der Synode een beroep moest worden geaprobeerd, een proponent geëxamineerd en dergelijke meer. Zie W. A. Bachiene, *Kerkelijke geographie der Vereenigde Nederlanden*. Amst. 1769—1773, Dl. IV, blz. 222.

1) *Resolutie Raad van State* 18 Juli 1720.

2) „Et comme il a paru par l'acte de Nos Seigneurs du Conseil d'Etat que cette Eglise détachée à présent de l'Eglise flamande est jointe à ce Synode par une autorité souveraine”.

3) „Sous l'autorité de Messieurs les Magistrats de l'Ecluse”.

4) Synode Naarden Sept. 1720, art. 24.

verlof kwam vragen tot het bevestigen van Trosselier en hun tegelijkertijd verzocht gecommitteerden te willen aanwijzen om een collegium qualificatum te formeeren voor de benoeming van een aparten Waalschen kerkeraad, bleven zij hem het een zoowel als het ander volstandig weigeren, „zeggende maar alleenig dat, vermits Trosselier door een gequalificeerd Nederduitsch college beroepen was, het ook aan het zelve college stond om te reguleeren al hetgene zijn beroep was aangaande” ¹⁾. Had Casaudoumecq's lastbrief niet van de oprichting van een Waalschen kerkeraad gewaagd, de kerkeraad zou denkelijk niet het minste bezwaar hebben gemaakt om aan zijn verzoek vol te doen. Na de tegenkanting toch van de classis Walcheren ondervonden, bleef er om den algemeen begeerden Trosselier aan de Sluissche gemeente verbonden te krijgen geen ander middel over dan dat hij van wege de Waalsche Synode bevestigd werd. Het verzet van den magistraat gold dan ook vóór alles het plan tot instelling van een apart Waalsch consistorie, een plan in haar oogen „zeer enorm en ongefondeerd als zijnde zulks van den tijd, wanneer de Fransche gemeente eerst binnen haar stad was geformeerd, tot hiertoe nooit in gebruik geweest” ²⁾.

Natuurlijk begreep men te Sluis zeer goed dat men door aldus te handelen het spel nog niet gewonnen had. Wie kon zeggen of het der Synode niet gelukken zou door remonstrantiën en verzoeken bij de hooge regeering des lands alsnog haar zin door te drijven? Om dit te voorkomen gingen er weldra een tweetal requesten naar den Haag, een van den magistraat aan de Staten-Generaal en een van het collegium qualificatum aan den Raad van State, beide het verzoek inhoudend dat op zoodanige remonstrantiën geen beschikking zou worden genomen alvorens hun gelegenheid was geschonken er hun bedenkingen tegen in te brengen ³⁾. De uitkomst bewees echter

---

1) *Resolutie Raad van State* 23 Nov. 1720.

2) *Request van den magistraat aan Staten-Generaal* 14 Oct. 1720.

3) Als voren en *Resolutie Raad van State* 22 Oct. 1720.

dat hun vrees voorbarig was geweest. Bij de Staten-Generaal kwamen geen dergelijke vertoogen van de Synode in 1), en de Raad van State beantwoordde het request van het collegium met de verklaring, dat bij zijn besluit van 18 Juli 1720 „finalijk gedisponeerd” was geworden 2), met andere woorden dat hij zich door geen eventueele remonstrantiën van de Synode daar van zou laten afbrengen. Uit de beschikking van den Raad van State mocht tegelijk worden afgeleid, dat hij niet gezind was de Synode bij haar streven de behulpzame hand te bieden; immers het besluit van 18 Juli, dat hij blijkbaar wilde handhaven, had uitsluitend de toelating en bevestiging van Trosselier geregeld, maar niet het minste verlof gegeven tot het oprichten van een Waalschen kerkeraad, waartoe trouwens eerst anderhalve maand later door de Synode besloten was. Toen hij dan ook op het laatst van November van Trosselier een verzoek ontving om de noodige ordres te willen stellen voor zijn bevestiging en den magistraat te gelasten, dat hij Casaudoumecq met het hem door de Synode opgedragen werk had te laten begaan, gaf de Raad in bewoordingen, welke omtrent zijn bedoelingen niet den minsten twijfel overlieten, aan Trosselier te kennen dat hij goedgevonden had „te persisteren bij de resolutie van 18 Juli rakende des suppliants bevestiging en dat daarvan copie zou gezonden worden aan de Waalsche classis in Zeeland teneinde om te doen de noodige voorziening dat dezelve resolutie haar behoorlijk effect had naar kerkenorde, waarna de magistraat van Sluis en die het verder aanging gelast werden hem te reguleeren” 3).

Hiermede was de steen des aanstoots voor magistraat en collegium beide, de instelling van een apart Waalsch consistorie, voor goed uit den weg. Wel gaf de Synode

---

1) Bij resolutie Staten-Generaal van 14 Oct. 1720 werd het request van den magistraat ter griffie „gedeponeerd om te zijner tijd te dienen zulks en daar het behoort”.

2) *Resolutie Raad van State* 22 Oct. 1720.

3) *Resolutie Raad van State* 23 Nov. 1720.

ook nù haar plannen niet ten volle op en noodigde zij in 1724 de Waalsche kerk van Den Haag uit om het zoo mogelijk daarheen te leiden dat de Sluissche Walengemeente alsnog in nauwere betrekking met haar werd gebracht ¹⁾, doch bij slot van rekening is de bestaande toestand onveranderd blijven voortbestaan. De Waalsche gemeente bleef wat zij was: een onafscheidelijk bestanddeel van de Nederduitsche kerk, samengesteld uit Franschsprekende burgers en Zwitsersche garnizoenssoldaten ²⁾, maar bediend door een eigen pasteur, die echter evenals de zoogenaamde Fransche ouderling en diaken deel uitmaakte van den Nederduitschen kerkeraad ³⁾.

Of, evenals bij Trosselier's indiensttreding gebeurde, ook diens opvolger Isaac Cambefort, die in 1724 van Groede overkwam ⁴⁾, door een van de naburige Waalsche predikanten is bevestigd geworden, blijkt niet ⁵⁾. Zeker heeft dat niet plaats gehad met Jacob Masson die, na tot dusver de Waalsche Olive te hebben bediend, in September 1729 de plaats innam door Cambefort's overlijden in 1728 opengevallen ⁶⁾. Waarschijnlijk zijn zoowel Cambefort als Masson op dezelfde voorwaarden beroepen waarop in 1776, nadat Masson zijn emeritaat had verkregen, Jean Maurel van Aardenburg werd benoemd. Maurel nam het beroep aan

---

1) Synode Goes Sept. 1724, art. 54: „La Compagnie faisant attention à la situation des Eglises de la Barrière continue à charger plus particulièrement l'Eglise de la Haye d'agir selon sa prudence pour faire que ces Eglises comme aussi celle de l'Ecluse aient des liaisons plus étroites avec notre corps”.

2) De Fransche dienst te Sluis, schreef de Waalsche Synode omstreeks 28 November 1708 aan de Staten-Generaal, was „ten hoogste noodig tot stichting van de Franschen aldaar gelijk ook van het garnizoen, waaronder dikwijls vele Zwitsers bevonden worden”.

3) Dat de Fransche pasteurs van Sluis niet tot het corps der Waalsche Synode, maar onder de Nederduitsche classis van Walcheren hoorden, blijkt uit art. 35 Synode Tholen Aug. 1729.

4) *Bulletin*, Tome III, p. 225.

5) Het Sluissche kerkeradsacta-boek over 1708—1726 is niet meer aanwezig.

6) *Bulletin*, Tome III, p. 226. Blijkens de kerkeradsacta van 29 Sept. 1729 werd Masson bevestigd door Ds. Melchior de Geijser, Nederd. Herv. predikant te Sluis (1729—1741).

onder verbintenis van elken Zondag tweemaal in het Fransch te prediken en „voorts nevens de Duitsche predikanten de kerkelijke tucht te helpen oefenen, de classicale en consistoriale vergaderingen bij te wonen, de zieken en zwakken te bezoeken". Van wege den kerkeraad werd hem daar voor toegezegd een tractement dat, zoolang Masson zijn emeritaatswedde trok, zeshonderd gulden zou bedragen en na diens dood tot negenhonderdveertig gulden zou opklimmen ¹⁾.

Na Maurel's dood, op 29 November 1806 ²⁾, is te Sluis geen Fransche predikant meer aangesteld. Een voorstel van het Waalsche consistorie van Aardenburg om een pasteur te beroepen, die tegelijk de Walen te Sluis, Aardenburg, Oostburg en Cadzand bedienen zou en tot wiens bezoldiging elke van de vier gemeenten zou bijdragen naar verhouding van den dienst, welken hij onder haar verrichtte ³⁾, vond bij den kerkeraad geen bijval, het werd met algemeene stemmen verworpen ⁴⁾, en van dat oogenblik af behoorde de Fransche gemeente van Sluis tot het verleden.

Dat zij ooit haar godsdienstoefeningen heeft gehouden in een nieuwgebouwd lokaal, volgens het besluit van den Raad van State van 28 April 1665 op een door hem aan te wijzen terrein binnen de stad te stichten ⁵⁾, valt te betwijfelen. In 1677, zagen wij, kwamen de Walen reeds samen in de voormalige kapel van het gasthuis of zoogenaamde Gasthuiskerk, een net ingerichte vergaderplaats, gelijk ooggetuigen ons verzekeren, door een boven den ingang van het gesticht aangebrachte galerij ruimte biedend voor een vrij groot getal hoorders en van een orgel voorzien, dat na 1794 toen het door het bombardement onklaar was

---

1) *Kerkeraadsacta* 3 November 1776. Aan Masson was bij resolutie Raad van State van 9 Juli 1776 met behoud van digniteit en tractement een adjunct-predikant toegestaan.

2) *Bulletin*, Tome III, p. 226.

3) *Kerkeraadsacta* 8 Januari 1807.

4) Als voren 15 Januari 1807.

5) *Request van den kerkeraad aan Staten-Generaal* 14 April 1677.

geworden verwijderd werd ¹⁾. Na het afbranden van de schoone St. Janskerk in 1811 werd zij in gebruik genomen door de Nederduitsche gemeente, die er haar godsdienstige samenkomsten hield tot op de voltooiing van de tegenwoordige Hervormde kerk in 1825 ²⁾. Sinds 1830 diende zij achtereenvolgens tot verblijf van de militairen van het garnizoen, tot infirmerie en concertzaal ³⁾. Heden ten dage is zij deels tot een particulier winkelhuis ingericht, deels eigendom van het Rijk. De aloude met het stadswapen versierde ingangspoort, de annexe zolders en het oksaal zijn zoo goed als het eenige dat van de „Fransche kerk” in den loop der tijden is overgebleven ⁴⁾.

's-Gravenhage.

---

1) In het artikel *Sluis* in Van der Aa's *Aardrijkskundig Woordenboek*, Dl. X., blz. 466, dat zooals men weet opgesteld werd door Dr. H. A. Callenfels, geboren te Sluis 1791, overleden te Oostburg 1850 (vgl. H. Q. Janssen en J. H. van Dale, *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, Middelb. 1856—1863, Dl. V, blz. 283).

2) Volgens mededeelingen mij verstrekt door wijlen den heer J. H. Hennequin, in leven burgemeester van Sluis.

3) Van der Aa, t. a. p.

4) Mededeeling van den heer Hennequin.

CHRISTOPHORUS FABRITIUS,

DOOR

Dr. A. A. VAN SCHELVEN.

Toen de geleerde bewerkers der bekende verzameling herdrukken van geschriften uit den tijd der hervorming in onze Nederlanden ¹⁾ de lijst van boeken en pamfletten opstelden, die voor zulk een nieuwe uitgave in aanmerking kwamen, zullen ze ten aanzien van de wenschelijkheid om daaronder ook de geschiedenis van de gevangenschap en van den marteldood van Fabritius ²⁾ op te nemen wel niet lang hebben getwijfeld. Weinig geschriften toch zouden er aan te wijzen zijn, die meer dan dät de goedsgesteldheid en de geloofskracht in den kring der 16^e eeuwse Calvinisten tegelijk als in hooge mate eerbiedwekkend en als zeer aantrekkelijk deden zien.

Aan den samensteller ervan ligt dat zeker niet. Want deze heeft zelfs niet gepoogd om van zijn pamflet iets moois of iets aangrijpends te maken. Een louter kroniekmatig verhaal der gebeurtenissen, hier en daar afgebroken door de weergave van een aantal brieven, ziedaar alles

---

1) S. Cramer en F. Pijper, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, 's-Grav. 1904 vv., Dl. I—X.

2) *Historie ende gheschiedenisse van de verradelicke ghevangnisse... Christophori Fabritii... ende Oliverii Bockii...* (1565), opgenomen in Dl. VIII der *Bibliotheca Reformatoria*.

wat hij biedt! Maar de man, dien het gold is een belangwekkend en in het dragen van zijn tragisch lot aantrekkelijk mensch geweest. En daardoor werd de onopgesmukte schildering van zijn omstandigheden vanzelf ook sympathiek en bekoorlijk.

In verband daarmee mag ik verwachten, dat er bij de liefhebbers der vaderlandsche Kerkgeschiedenis van de 16^e eeuw wel eenige belangstelling zijn zal voor een paar bijzonderheden van biografischen aard, waarmee ik completeeren kan wat Prof. Dr. F. Pijper te Leiden in dit opzicht reeds bood in zijn aan genoemden herdruk voorafgaande inleiding. Deels betreffen ze zijn verblijf in Engeland, deels zijn huwelijk en familie-omstandigheden, deels zijn dichterlijke nalatenschap. En ontleend zijn ze met name aan twee bronnen, n.l. aan Kervijn de Lettenhove's verzameling brieven over de verhouding van Engeland en de Nederlanden¹⁾, en aan een handschrift uit het archief der hollandsche Kerk te Londen²⁾, met zeer belangrijke kerkeraadsnutulen van tusschen de jaren 1560 en 1563.

Was het bij Marissaels gevangennamen ongeveer drie jaar geleden dat hij het klooster had verlaten³⁾, dan is hij al heel spoedig nadat hij zijn pij had afgelegd gevlucht. Want 2 Juli 1564 wist door het verraad van Lange Margriete de Markgraaf hem te grijpen, en reeds in Sept. 1561 was hij te Londen woonachtig bij Utenhove⁴⁾. Dat zijn naam reeds toen onder de Gereformeerden een goeden

---

1) Kervijn de Lettenhove, *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II*, Bruxelles 1882 suiv., Tom. II et III.

2) Deze, reeds door J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, Tom. II (Cantabr. 1889) no. 104, n. 13 gesignaleerde bundel werd mij met tot grooten dank verplichtende bereidwilligheid door den kerkeraad voor bestudeering ter beschikking gesteld.

3) S. Cramer en F. Pijper, *a. w.*, Dl. VIII, blz. 260.

4) Bij deze gelegenheid is er in de notulen wel sprake van Christophorus Hyperius en bij een latere van Christophorus Casletanus, maar in verband met andere mededeelingen lijdt het toch wel geen twijfel of de zoo aangeduide is met Marissael identiek te achten.

klank had is wel zeker, want 11 Sept. 1561 al, vier dagen nadat zijn aankomst in den kerkeraad was gerapporteerd, werd hij met eenige anderen aangewezen om beurtelings bij den kerkdienst voor te lezen. Zóó spoedig zelfs, dat hij toen nog niet eens door betuiging van instemming met de belijdenis lid der kerk was; eerst sub 2 Nov. vermelden de notulen aangaande hem: „fidem suam edit”¹⁾. Niet lang echter heeft hij zich tot dit weinig invloedrijke werk behoeven te bepalen. Reeds in Jan. 1562 trad hij herhaaldelijk als prediker op. En nog was die maand niet ten einde, of hij werd tot nog grooter verantwoordelijkheid geroepen. Den 29^{en} ervan verscheen hij voor het consistorium met brieven, die hem verzochten voorganger van de Kerk van Antwerpen te worden; en 5 Febr. d.a.v. werd besloten dat hij aan dat verzoek gevolg zou geven²⁾, wat hij een paar maanden later, in April, dan ook werkelijk heeft gedaan³⁾.

Toch had hij toen nog niet voor goed van Engeland afscheid genomen. Op 8 December 1562 bevond hij zich opnieuw in de Londensche kerkvergadering. En tenzij zijn aanwezigheid daar toen slechts zeer kortstondig is geweest en in verband stond met de toestanden in of de verhouding met de Kerk van Antwerpen — in welk geval na dat tweede verblijf nog weer een derde is gekomen, want 30 Oct. 1563 trok hij weer van Londen naar Vlaanderen⁴⁾ — heeft dat nieuwe zijn aan de overzijde

1) Op 25 Sept. 1561 had de Londensche predikant Petrus Delenus, die op de vergadering van 11 Sept. niet tegenwoordig schijnt te zijn geweest, van het plaats hebben daarvan zijn goedkeuring van de voorlezersbenoeming afhankelijk gesteld.

2) Bij deze aan de notulen ontleende mededeelingen vgl. Kervijn de Lettenhove, *a.w.*, Dl. II, no. 846.

3) Kervijn de Lettenhove, *a.w.*, Dl. II, no. 851 en 853. In het archief der Evangelisch-Reformierte Kirche te Emden bevindt zich een attestatie der kerk van Antwerpen, d.d. 29 April 1562, geteekend door Moded, Carpentier, Sylvanus en Marrissael. Tegen het einde dier maand schijnt hij ook nog te Luik (of is met Lieje Lier bedoeld?) te zijn geweest om te prediken; Kervijn de Lettenhove, *a.w.*, Dl. III, no. 866.

4) *Ned. Archief v. Kerkgesch.*, N. S., Dl. VIII (1911), blz. 329.

van het Kanaal toen het eerste in duur zelfs nog aanmerkelijk overtroffen ¹⁾).

Dat Marissael getrouwd is geweest was reeds lang bekend: aan de roerende brieven aan zijn vrouw, die in de geschiedenis van zijn marteldood zijn opgenomen, ontleent het boekje niet in de laatste plaats zijn bijzondere waarde. Maar hoe zijn levensgezellin geheeten heeft wisten we niet. Ook in deze leemte voorzien de acta van den Londensche kerkeraad. Sub 6 Nov. 1561 toch vermelden deze: „Venit ad nos Christophorus cum Maria, uterque ex Flandria connubium testantes; Christophorum inquam Marischal Brugensem et Mariam van Graffscepe van Eecken” [een dorpje bij Belle]. Ook haar naam mag wel in het boek der vrome herinnering worden opgeschreven. Want zeker weinig minder dan haar man heeft ook zij om den geloove gestreden en geleden. Deels als ze hem op zijn zwerftochten vergezelde, maar niet minder ook als ze met haar zorgen alleen achter bleef, terwijl hij in levensgevaar verkeerde ²⁾.

In de genoemde inleiding met biografische bijzonderheden heeft Prof. Dr. F. Pijper niet vermeld dat Marissael een man van dichterlijken aanleg is geweest. Toch staat

1) Het is mogelijk dat hij te Londen is gekomen naar aanleiding van een destijds tusschen de Kerk daar en die te Antwerpen bestaanden strijd over het recht van opstand. Maar waarschijnlijk lijkt dat mij niet. Veeleer zou ik denken dat in dien tijd zijn wonen te Sandwich is gevallen; vgl. S. Cramer en F. Pijper, *a. w.*, Dl. VIII, blz. 260. Vóór zijn eerste vertrek naar Vlaanderen toch kan dat moeilijk hebben plaats gehad.

2) Bij zijn eerste vertrek uit Engeland zou zijne vrouw eerst niet meegaan, blijkens de acta van den kerkeraad, maar per slot van rekening schijnt ze haar man toch te hebben vergezeld; vgl. Kervijn de Lettenhove, *a. w.*, Dl. II, no. 853. 10 April 1564, en dus wel tijdens zijn geheele laatste verblijf te Antwerpen, hield zij zich in Londen op; vgl. *Ned. Archief v. Kerkgesch.*, N. S., Dl. VIII (1911), blz. 329. Het huwelijk bleef kinderloos. Tijdens Marissaels gevangenschap toch had Maria een nichtje bij zich. Vermoedelijk was dit een kind van een broeder en zuster, die te Frankenthal woonden; vgl. S. Cramer en F. Pijper, *a. w.*, Dl. VIII, blz. 343—345, 347, 359, 360. Een zwager van hem te Brugge heette: Adriaan Moerman. Zie: *Antwerpsch Archievenblad*, IX, blz. 177.

dat wel vast. Krachtens des martelaars eigen getuigenis nog wel. Immers in een van de zooeven ook reeds vermelde brieven aan zijn vrouw schrijft hij haar, dat hij „om tijt cortinge” in zijn gevangenschap een liedje voor haar heeft gemaakt en haar dat nu toezendt¹⁾. Wat meer is: zeer waarschijnlijk hebben we — zij ’t dan misschien al dat liedje niet — dan toch eenige andere voortbrengselen van zijn poëtischen geest over. In den gedichtenbundel van Joris Wybo Sylvanus bevinden zich drie beschrijvingen in dichtmaat van ’t geen met hem, Fabritius, is voorgevallen, die in margine de initialen C. M. hebben²⁾. Is het niet zeer voor de hand liggend te veronderstellen dat die moeten verklaard als aanduiding van C(hristoffel) M(arissael)? Te meer omdat het in die liederen niet ontbreekt aan zinswendingen, die aan die hypothese steun verleen; omdat in allen gevalle alles wat er zich tegen verzet wordt gemist³⁾; en omdat bovendien

---

1) S. Cramer en F. Pijper, *a. w.*, Dl. VIII, blz. 344.

2) S. Cramer en F. Pijper *a. w.*, Dl. VIII, blz. 273, aant. 3. Daar blz. 272, aant. 7 ook de volledige titel van Sylvanus’ liederbundel.

3) De tot het uitspreken dezer meening m.i. recht gevende woorden zijn vooral: in het eerste lied (nae de wijze: O Radt van Avontueren):

Wt droefheyt mijnder herten
Is dit van mij ghestelt,
Die Drake quaet van perten
Die doet mij groot ghewelt,
O God wilt mij behouwen
Door Uwe rechte hant,
Oft ick moet hier verflouwen
Ja oock gheheel vercouwen
O Heere doet mij bijstant.
Oorloff broeders ghemeine,
enz.

en in het tweede:

Christoffel Smidt
Die ghevanghen sidt
Om Godes heyliche waerheyt,
Hij elcken bidt
Men neme dit
Een Testament ’t zijnder swaerheyt,
enz.

de martelaar zelf juist altijd — in onderscheiding van alle andere vormen, waaronder zijn naam voorkomt — zich speciaal van die aanduiding van zijn persoon bediende¹⁾, lijkt mij dat wel niet aan rechtmatigen twijfel onderhevig ²⁾).

V l i s s i n g e n.

---

1) Zelf verklaarde hij in de kerkeraadsvergadering van 29 Dec. 1562, blijkens hare notulen, dat »hij niet schrijft Christofhors faber, maer Christofer Marischal”.

Mijne meening wordt dan ook gedeeld door Vander Haeghen c.s., *Bibliotheca Belgica*, in voce Wybo en door F. C. Wieder, *Schriftuurlijke Liedekens*, 's Grav. 1900, blz. 162, no. XCIV.

MENNISTE „STOUTICHEDEN” TE WINTERSWIJK (1629)

DOOR

Dr. J. S. VAN VEEN.

De heer F. C. Fleischer zegt op blz. 7 van zijn „De Doopsgezinde gemeente te Winterswijk” (1911): „Het vermoeden is misschien niet stout, dat deze gemeente haar aanvang zal hebben genomen in den heldentijd onzer broederschap, in den tijd der zestiende-eeuwsche geloofsvervolgingen. Natuurlijk staan wij met dat vermoeden nog niet op den vasten en onwrikbaren grondslag der geschiedkundige feiten; dien bereiken wij eerst in de jaren 1611 en 1638”.

Ik ben in staat een enkel blaadje aan het geschiedboek toe te voegen door de mededeeling van een voorval uit het jaar 1629.

Op 22 Mei van dat jaar schreef het Hof van Gelderland aan de heeren van den Raad en de Rekenkamer van den Stadhouder:

„Wy commen in gewisse ervingen, dat die Mennonyten ofte Doepsgesinde binnen Winterswiick, in plaetse dieselve in stillicheit sich holdende altiit sonder ondersoeck op haer te doen tot noch to aldair getolериert siin, jegenwoordig hoe langs so meer sich verstouten nyet alleen openbare vergaderingen ende

predicatiën te houden, maer ooc andere van de omliggende dorpen ende plaetzen in te roepen, te noedigen ende tot haere gesintheit te trecken; 'twelck also is strydende tegens die statuten ende ordonnantiën deses furstendoms ende graeffschaps, volgens diewelcke geen andere openbare exercitie van religie en kan worden getolериert als alleen van de waere Gereformeerde, gelick die by publike autoriteit allenthalven tegenwoordig in swanck is. So hebben wy uyt crachte van speciale resolutie van de heeren Staten gedachtes F. ende G., op Haer Ed. Mog. bycompste in den vergangen jaere tot Nymegen genomen, by diewelcke diergelycke aparte vergaderingen ende conventiculen van nieuws verboden siin, den drost van Breevoort Christoffel van Lauwick aengeschreven die bovenverhaelde stouticheit van de voors. Mennonyten te verbieden, verhinderen ende voor te commen; begerende dienvolgens aen UEd, dieselve believe daerop te letten, dat de voors. drost in soedanig bevel, van wegen die lantvorstelicke hoocheit gegeven, door brieven van UEd. nyet twiifelachtich gemaect, maer veeleer gelast werde 'tzelve gelick in allen anderen na te kommen, tot vermydinge van confusie ten opsichte van 't hoge resort deses F. ende G., gelick UEd. haer wel bevroeden connen, te meer also die meyninge nyet en is de voors. Mennonyten, in modestie ende stillicheit als vor hen dragende, anders te tracteren ofte houden als van allen tyden geschiet is".

Dat dit schrijven werd gericht aan den Raad van den Stadhouder, had zijne oorzaak in de omstandigheid, dat de heerlijkheid Bredevoort, waartoe Winterswijk behoorde, sedert 1580 door de prinsen van Oranje in pandschap werd bezeten. De Haagsche heeren gaven aan het Hof ten antwoord, „dat wy in absentie van Syne Excell. van desselfs wegen geerne sullen doen ende UEd. daerinne geven alle contentement tot ruste ende eenicheyt van de Gemeente aldaer". Het besluit van den Landdag, waarvan in 's Hoves brief melding wordt gemaakt, is te vinden in het „Groot Gelders Placaetboek, II, kol. 237", en is eigenlijk niet tegen de Mennonieten gericht, maar meer bepaald tegen de Remonstranten en Roomsche-Katholieken, wier „vergaderingen ende conventiculen" bij plakkaat van 13 Mei 1628 werden verboden. In een besluit van den Landdag

van 13 Februari 1629, waaarin sprake is van de slapheid der overheden in het handhaven der plakaten, wordt daarentegen gesproken van het tegengaan van de „aparte vergaderingen soe van Remonstranten, Papisten als andere”, zoodat wij mogen aannemen, dat men toen ook de Mennonieten heeft bedoeld.

A r n h e m.

MEYNDERT VAN EMDEN,

DOOR

K. VOS.

G. Brandt heeft in zijn kerkgeschiedenis ¹⁾ indertijd Nicolaas Meynderts van Blesdijk met Meyndert van Emden gelijkgesteld. Sinds worden beide personen met elkaar verward en worden bij negentiende-eeuwsche schrijvers (als Blaupot ten Cate) hun namen door één gebezigd. Evenwel moet hier worden gedacht aan twee verschillende personen. Want Blesdijk (de schoonzoon van David Joris) schrijft in zijn „Eenvoldighe Wederlegghinghe op eenen scheltlasterighen Brief door Doctorem Hieronymum Wilhelmi” (13 Maart 1547), 1610, fol. 89ro: „Mijn Olderdom heb ick tot xxvj. Jaren gebracht: thien Jaren is 't geleden [1537], dat ick D. J. Schriften eerst sach ende las: Acht Jaren is 't geleden [1539], dat ick se began te verstaen, ende haren raat aen die sinnen ghelijck te werden, my bevylichde, ende dat ick mit den ghenen, die men na synen Naam noemden, ware ghemeynschap began te holden, ende andere daer toe te brengen verwillichde”. Blesdijk is dus, volgens eigen ge-

---

1) G. Brandt, *Historie der Reformatie*, Amst. en Rott. 1671—1674, Dl. 1, blz. 133, 136.

tuigenis, in 1520 of 1521 geboren en sinds 1539 Davidjorist. Hij kan derhalve moeilijk reeds in 1534 dus op 13- of 14-jarigen leeftijd hebben gedoopt zooals Meyndert van Emden heeft gedaan. Derhalve moet deze een ander zijn.

Over hem vond ik de volgende berichten:

Jan Everts van Deventer te Middelburg in 1535 geofferd, is in 1534 door Meynart een bisschop te 's-Gravenhage gedoopt ¹⁾. Cornelis Cornelisz. Kelder bekend 2 Nov. 1534, dat hij door Meynaert op 't Spui in den Haag gedoopt was ²⁾. De Davidjoristische martelares Anneke Jans van Rotterdam bekende 24 Dec. 1538 omtrent vier jaren geleden in haar eigen huis staande ten Brielle in de Coppoenstraat gedoopt te zijn door Meyndert „die men seyde een vreyer te wezen” ³⁾. Wat dit woord „vreyer” beteekent weet ik niet. Misschien is het een leesfout voor „wever”, wat Meyndert's ambacht was ⁴⁾.

Eigenaardig is, dat ook hij mank is (evenals o. a. Menno, de ex-priester-martelaar Gillis de Meyere en de oudste Henrick van Arnhem). „Seyt dat up gisteren acht dagen des avonts gecommen is ten huysen van haer deposante eenen Meynart van Eemden, ende is een jonge geselle die wat qualicken gaet, ende is omtrent meye lestleden tot Amsterdamme vuyt die vangenisse gebrocken”. Jannetgen Thys bekend dit 23 Januari 1535, en uit hare verdere mededeelingen blijkt, dat deze Meyndert, die o. a. een der 32 leeraars was, die te Spaarnwoude hadden vergaderd, behoorde onder de voornaamste Munstersche leeraars ⁵⁾.

Indertijd schijnt hij als een zeer gevaarlijk kettersch leeraar te zijn beschouwd, blijkens het besluit van Holland's stadhouder van 2 Januari 1539, waarbij voor 't

1) S. Blaupot ten Cate, *Geschied. der Doopsg. in Holland*, Amst. 1847, Dl. I, blz. 10; J. W. te Water, *Reformatie van Zeeland*, Middelb. 1766, blz. 10—11.

2) *Doopsg. Bijdragen*, 1896, blz. 40.

3) Th. J. van Braght, *Het bloedigh tooneel*, Amst., 1685, Dl. II, blz. 144a.

4) *Doopsg. Bijdragen*, 1908, blz. 6.

5) C. A. Cornelius, *Die Niederländischen Wiedertäufer*, München 1869, blz. 38 vg.

aanbrengen en gevangen nemen van David Joris en Meyndert van Emden *f* 100 wordt uitgelooft, voor andere leeraars *f* 40 en voor gewone anabaptisten *f* 20. Hierop volgde een keizerlijk besluit, waarbij allen, die één dezer twee genoemden herbergden en niet aangaven, zouden beschouwd worden als medeplichtigen en in hun huisdeur opgehangen, terwijl de aanbrengers één derde der geconfiskeerde goederen zouden genieten, of indien zij herdoopt waren maar berouw hadden, volledige gratie zouden ontvangen ¹⁾. Verdere berichten over dezen Meyndert bleven mij onbekend. Caspar Grevinchoven ²⁾ noemt onder de leeraars, die door Obbe Philips zijn aangesteld, ook: Meynart van Delff. Het komt mij voor, dat deze laatste dezelfde is als de Emdenaar en dat hij dus tegelijk met David Joris te Delft is gewijd.

M i d d e l s t u m.

---

1) Inventaris Archief Doopsg. Gem. te Amsterdam, Dl. I, no. 203 en 205; S. Blaupot ten Cate, *a.w.*, Dl. I, blz. 103, die echter dit besluit in het jaar 1538 stelt.

2) C. Grevinchoven, *Grondelyc Bericht van den Doope en van den Wederdoope*, Rott. 1599, blz. H 4 r°.

IN MEMORIAM R. N. L. MIRANDOLLE,

DOOR

Mej. Dr. C. SERRURIER.

Het is mij een voorrecht in dit „Archief” eenige bladzijden te mogen wijden aan de nagedachtenis van mijn vriend en leermeester R. N. L. Mirandolle. In den persoon van dezen stillen, bescheiden geleerde is een groot kenner van de geschiedenis onzer Waalsche kerken verloren gegaan. Voor den getrouwen lezer van dit tijdschrift is de overledene geen onbekende. In de Nieuwe Serie, Dl. VII, blz. 303—324 verscheen van zijne hand eene studie over „Pierre Jurieu en de twisten in de Waalsche kerk op het laatst der Zeventiende eeuw” en in Dl. VIII, blz. 161—164 eene mededeeling van de uitgave der mémoires van den réfugié Jean Migault, onder den titel: „Het dagboek van den réfugié Jean Migault”.

Reinhart Nicolaas Laurens Mirandolle — een zijdelingsche bloedverwant van den Italiaanschen vijftiende-eeuwschen denker Pic de la Mirandole — werd den 15den Maart 1833 te Haarlem geboren. Hij ontving zijne eerste opleiding op de Amsterdamsche Kweekschool voor Zeevaart en maakte op vijftien- en zestien-jarigen leeftijd, als stuurmansleerling, twee reizen naar Java. Genoodzaakt wegens bijziendheid den zeedienst vaarwel te zeggen, werd hij klerk, eerst op het Surinaamsch kantoor van U. Wilkens, daarna op het notariskantoor van F. W. Fabius. Na zijn examen voor candidaat-notaris te hebben afgelegd, werd hij in 1856 benoemd tot secretaris van de afdeling koophandel der maatschappij Felix Meritis. Enkele jaren later trad hij als ge-

employeerde in dienst bij de Nederlandsche Bank, waar hij weldra tot chef van de secretarie en archivaris werd aangesteld. Toen bij de reorganisatie van de Nederlandsche Bank een Bijbank te Rotterdam werd opgericht, nam Mirandolle als secretaris plaats in het bestuur en vestigde zich weldra in die stad; in 1897 volgde hij op als President der Bijbank, welk ambt hij tot 31 December 1903 vervulde. Van 1867 tot 1879 was hij lid van den Rotterdamschen gemeenteraad. In 1904 trok hij zich geheel uit het openbare leven terug en vestigde zich metterwoon te 's-Gravenhage, alwaar hij den 27sten Februari l. l. op 81-jarigen leeftijd overleed.

Opmerkelijk mag het zeker heeten, dat Mirandolle, wiens loopbaan bij voortduring door de handelswereld heeft geleid, waarin hij — zooals uit dit korte levensbericht blijkt — een aanzienlijk ambt heeft bekleed, tevens een ijverig bestudeerder onzer vaderlandsche historie en in het bijzonder onzer kerkgeschiedenis is geweest. Hoewel hij met groote nauwgezetheid zijne verschillende betrekkingen vervulde, lag zijn natuurlijke aanleg veel meer op geschiedkundig dan op economisch gebied. Gedurende de jaren van zijn presidentschap aan de Bijbank te Rotterdam en ook reeds daarvóór, was het zijn grootste liefhebberij om zich in zijn vrijen tijd te verdiepen in het verleden dier stad en wanneer men in aanmerking neemt hoezeer zijn ambt hem in beslag nam, dan is het inderdaad bewonderenswaardig dat hij gelegenheid gevonden heeft de talrijke gegevens te verzamelen waarover hij, blijkens zijne historische geschriften, beschikte. Zelf réfugié van afkomst, bepaalde zijne belangstelling zich voornamelijk tot de geschiedenis der Waalsche kerken en de theologische polemieken uit den vluchtelingentijd. Gebonden door zijn werkkring aan de Bijbank, heeft Mirandolle zich het meest beziggehouden met nasporingen omtrent de ontwikkelingsgeschiedenis der Walenkerk te Rotterdam, maar toch heeft hij, wanneer hij er gelegenheid toe vond, zich óók verdiept in het leven en werken van réfugiés die zich in andere steden van ons land gevestigd hadden. Het valt echter geenszins te betreuren dat zijne aandacht zich aldus op Rotterdam geconcentreerd heeft. Rotterdam toch was in de gouden eeuw een plaats van groote activiteit op godsdienstig gebied. Ik herinner slechts aan den strijd tusschen remonstranten en contra-remonstranten, die er om den voorrang dongen, aan Gerard Brandt en zijne vermaarde theologische voordrachten, aan de Collegianten die de havenstad

als vereenigingspunt hadden gekozen. Ook de Walenkerk was er weldra tot grooten bloei gekomen en de stedelijke overheid droeg zorg dat de meest begaafde onder de Fransche predikanten aldaar beroepen werden. Daniel de Cologne, een leerling van Théodore de Bèze, had reeds in 1591 de Waalsche kerk te Rotterdam gesticht. Na de herroeping van het Edict van Nantes zochten een groot aantal réfugiés in de bloeiende havestad een schuilplaats. Reeds in 1683 schrijft Bayle dat de Walenkerk er vier of vijfhonderd leden telt, en na de Revocatie vond men te Rotterdam, op 50.000 inwoners, 50/0 dus 2500 Fransche uitgewekenen. Dit laatste feit is vastgesteld door Mirandolle in zijn doorwrocht artikel over de geschiedenis der Waalsche kerk, een geschrift dat deel uitmaakt van *Te Lintum's: Rotterdam in den loop der Eeuwen*. Het ligt voor de hand dat de uiteenloopende godsdienstige richtingen die in de koopstad vertegenwoordigd waren en de aanwezigheid van talrijke eminente theologen, dikwijls aanleiding gaven tot wrijvingen. Zoo werd er op het eind der gouden eeuw het hartstochtelijk duel tusschen de tolerante denkbeelden van Bayle en het onverdraagzaam autoritarisme van Jurieu gestreden. Mirandolle nu was merkwaardig goed op de hoogte van het geestelijk en maatschappelijk leven der Fransche réfugiés in Rotterdam en van de verhoudingen der verschillende kerkgenootschappen onderling.

Het was voor dezen geleerde een groot genot om, gezeten in zijn gezellig studeervertrek, van dien ouden tijd te verhalen. Geholpen door zijn stalen geheugen en uitgebreide feitenkennis, wist hij ons als géén ander het Rotterdam uit den vluchtelingen-tijd voor oogen te tooveren. Wanneer hij vertelde van de predikanten Jurieu, Basnage, De Superville en zoovele anderen, dan kreeg men den indruk alsof hij van oude kennissen sprak, die hij nog onlangs ontmoet had. Met fijnen humor wist hij van hen te verhalen. Hij was op de hoogte van ál het lief en leed dat hen getroffen had, van hunne familie-omstandigheden, hun huiselijk leven, hun fortuin. Onuitputtelijk was de voorraad anecdoten waarmee hij kleur aan zijne schilderingen van het verleden wist te geven. Hij had zijne sympathieën, zooals Pierre Bayle, de veelgesmade, stille martelaar der destijds heerschende onverdraagzaamheid, en zijne heftige antipathieën, als Pierre Jurieu. Over dezen laatste was hij nooit te spreken. Als men diens naam maar noemde, kwam er een trek van knorrigen onwil om zijn mond en nooit was hij uitgepraat over het onheil

dat deze predikant door zijne haatdragendheid had aangericht. Toch heeft Mirandolle zich rekenschap gegeven van Jurieu's groote kennis en begaafdheid en van de populariteit die zijne geschriften daardoor binnen en buiten Rotterdam genoten. Hij heeft dan ook eene bijzondere studie van het leven van dezen Waalschen leeraar gemaakt. Behalve het bovengenoemd artikel in dit „Archief”, publiceerde hij in Série II, Tome II van het „Bulletin de la Commission de l'Histoire des Eglises wallonnes”, naar aanleiding van een onuitgegeven brief van Jurieu, eene bespreking van de conflicten tusschen dezen réfugié en eenige zijner ambtgenooten; verder gaf hij nog in het eerste deel van het „Nieuw Biografisch Woordenboek” eene levensbeschrijving van dienzelfden predikant. Ook al plaatsen deze geschriften Jurieu soms in een wat àl te ongunstig daglicht, toch verdienen zij, door de grondige bronnenstudie waarvan zij blijk geven, onze volle aandacht.

Als eerelid van de geschiedkundige commissie der Waalsche kerk, waardigheid die Mirandolle van af het jaar 1879 bekleedde, toonde hij veel belangstelling in de boekerij die aan deze kerk verbonden is en ook publiceerde hij een aantal artikelen in het, nu helaas zieltogend, „Bulletin” dier commissie. Maar hij behoorde niet tot de veelschrijvers. In de eerste plaats ontbrak hem — gezien zijne veelvuldige werkzaamheden — daartoe de tijd, en in de tweede plaats hield hij méér van het verzamelen en rangschikken van betrouwbare, wetenschappelijke gegevens, dan van het verwerken van dit materiaal. Met de grootste bereidwilligheid stelde hij zijne uitgebreide bibliotheek en de menigte eigenhandig door hem geschreven aantekeningen ter beschikking van allen die om voorlichting bij hem aanklopten, en het was voor dezen beminnelijken geleerde een genoegen, anderen te zien gebruik maken van het vele wetenswaardige dat hij gedurende een veertigtal jaren bijeengegaard had. Ik stel er dan ook prijs op, in dit tijdschrift de aandacht te vestigen op de groote, met de meest mogelijke zorg gerangschikte collectie fiches die Mirandolle door testamentaire beschikking aan de Bibliothèque wallonne te Leiden heeft nagelaten: een ware schat van notities door hem ontleend, deels aan kritisch voor dit doel uitgezochte geschriften over de hervormingsgeschiedenis, deels aan de „Resolutiën der Rotterdamsche Vroedschap”, aan het „Groot Placaatboek”, aan de Synodale en consistoriale acten der Waalsche kerken, aan de doop- huwelijks- en doodenregisters dier ge-

meenten, enz. enz.; iedere aantekening is vergezeld van eene nauwkeurige bronnenvermelding.

Mirandolle zelf had die fiches weinig van noode, want zijn geheugen, waarmede hij zelfs op 81-jarigen leeftijd jongeren beschaamde, liet hem zelden in den steek. Maar allen die zich interesseeren voor de zoo belangrijke ontwikkelingsgeschiedenis onzer Waalsche kerken, zullen den geduldigen en geleerden verzamelaar dankbaar zijn dat hij ons dit geheugen in gematerialiseerden vorm heeft nagelaten, zoodat wij ook nu nog, nadat hij van ons is heengegaan, van den rijkdom zijner kennis kunnen profiteeren.

Gedurende zijne laatste levensjaren heeft Mirandolle niet veel meer kunnen werken: zijne gezondheid was, sedert den dood zijner echtgenoot, te zwaar geschokt. Na een ziekbed van eenige weken is hij, kort voor zijn 82sten geboortedag, overleden. De trouwe vriend, de arbeidzame geleerde ruste in vrede.

Leiden.

UIT DE NIEUWERE NEDERLANDSCHE KERK- GESCHIEDKUNDIGE NAVORSCHINGEN,

DOOR

Dr. HJALMAR HOLMQUIST. ¹⁾

Het is niet mijn plan U eene systematische of volkomene bibliographie te geven van de nieuwere Nederlandsche kerkgeschiedkundige litteratuur, nog minder een behandeling van hetgeen daarin is verschenen. Maar daar de Nederlandsche onderzoekingen in uiterst geringe mate werden opgemerkt in de voor ons toegankelijke kerkhistorische publicatiën, heb ik gedacht, dat het van zeker belang zou kunnen zijn, tenminste op een deel der geschiedenis te wijzen, die door deze navorschingen in den laatsten tijd aan het licht is gebracht, en zoo-

---

1) Dit artikel, waarin de geschiedschrijver, Prof. Dr. Hjalmar Holmquist, hoogleeraar aan de Universiteit te Lund in Zweden, de nieuwere kerkhistorische literatuur van Nederland behandelt, werd oorspronkelijk opgenomen in: *Kyrkohistorisk Årsskrift*, uitgifven af Herman Lundström, Fjortonde Årgången, Uppsala & Stockholm, 1913, Sid. 56—62, onder den titel: *Ur den nyare holländska kyrkohistoriska forskningen*. Het moge strekken ten bewijs, dat men ook in Zweden van onze nieuwere literatuur op kerkhistorisch gebied kennis neemt. De vertaling is van de hand van Mevr. D. Wilkens-Meursinge te Veendam.

Redaktie.

als ik die dit jaar heb leeren kennen op een reis door Nederland. Beoordeelingen van de verschillende boeken zijn hierbij meest gegeven in overleg met vakmannen in Nederland.

Als hulpmiddel bij een overzicht van oudere en nieuwere uitgekomen kerkhistorische litteratuur moet in het bijzonder worden aanbevolen: *Catalogus van boeken in Noord-Nederland, uitgave van de vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels* II: *Godgeleerdheid*, 's-Gravenhage, Nijhoff, 1911. Helaas is deze niet volledig; zoo mis ik daarin o.a. Pijper's hierachter genoemd hoofdwerk. Opstellen in tijdschriften zijn hier niet onder begrepen. De belangrijkste kerkhistorische verhandelingen voor tijdschriften zijn te vinden in het *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 1884, nu uitgegeven door Prof. Pijper te Leiden en zijne op den voorgrond tredende leerlingen Eekhof en Lindeboom (zie beneden). Resencies van nieuw uitgekomen litteratuur vindt men meer in het bekende *Teyler's Theologisch Tijdschrift*. De Luthersche geschiedenis heeft nu zijn speciaal orgaan in: *Nieuwe bijdragen van het Lutheranisme in de Nederlanden*, 1907, vv. en *Jaarboek der Vereeniging voor Nederlandsche Luthersche kerkgeschiedenis*. Aandacht verdient ook: *Bulletin de la commission pour l'histoire des églises Wallones*, 1885 vv. (3de serie, begonnen 1911). Eene goede oriëntteering in de algemeene kerkhistorische litteratuur, waarbij evenwel de Nederlandsche niet in 't bijzonder wordt genoemd, vindt men in de nuttige historisch-propaedeutische *Handleiding tot de kerkgeschiedvorsching en kerkgeschiedschrijving*, 1910, van den overleden, zeer in aanzien staanden Leidschen hoogleeraar J. G. R. Acquoy, opnieuw uitgegeven door zijn opvolger Pijper. Een kerkhistorisch biografisch woordenboek werd begonnen door H. Visscher en Van Langeraad, *Het protestantsche Nederland*; er is slechts uitgekomen deel I (1907) en 2 gedeelten van deel II. Het overlijden van den eenen redacteur deed het werk afbreken. Ter navorsching van de kerkgeschiedenis is intusschen een zeer goed boek: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, onder redactie van de beide Leidsche geleerden dr. P. C. Molhuysen en Prof. P. J. Blok. Daarin wordt een nieuwe en eigenaardige methode gevolgd, zóó dat in elk deel een aantal personen wordt genomen van de eerste tot de laatste letter van het alphabet en zoo telkens weer. Twee deelen zijn uitgekomen, I, 1911; II, 1912.

Gaan wij dan nu naar de nieuwere studiën van Nederl. vorschers in de algemeene kerkgeschiedenis, dan zien wij dat daar de grootste plaats wordt ingenomen door de katholieken. Het *Handboek der Algemeene kerkgeschiedenis*, I, 1905; II, 1907 van den Jezuïet B. Albers is een van de meest verspreide in de katholieke wereld, vertaald in verscheidene talen. Ik kan er niet meer in vinden dan een droog, correct, katholiek compendium en een deel waardevolle litteratuur-aanwijzingen. Het leven van den H. Thomas van Aquino, 2 dl., 1907, van den katholieken Prof. J. V. de Groot is heel goed, maar ook niet zoo diep doordringend; het is gematigd ultramontaansch. De Jezuïet W. Nieuwenhoff heeft het leven van verscheidene heiligen beschreven, waarvan de levensbeschrijving van Loyola, 2 dln., 1891, van katholieke zijde hoog wordt geschat. Van protestantsche zijde heeft o.a. de bekende, vrijzinnige Groninger hoogleeraar H. U. Meyboom het *Christendom der tweede eeuw*, 1897, geteekend, en de Amsterdamsche Prof. H. A. van Bakel behandelde in eene rede: *de Geschiedenis van het oudste Christendom*, 1910. C. H. van Rhijn heeft eene, niet diepgaande maar goede levensbeschrijving van *Martinus van Tours* geschreven. De bewonderaar van Spinoza A. v. d. Linde gaf eene leesbare teekening: *Servet, een brand-offer der gereformeerde inquisitie*, 1890; C. van Proostdij behandelt van uit het door den titel aangegeven oogpunt: *Jacques le Fèvre, voorganger van Calvijn*, 1909. De veel-schrijvende J. H. Maronier heeft zich gewaagd aan: *de Geschiedenis van het protestantisme 1648—1789*, 2 dln., 1897, bruikbaar, maar niet belangrijk. Van meer belang is het interessante handboek van de 19de eeuw: *Een eeuw van worsteling*, 1904, van den op den voorgrond tredenden Utrechtschen hoogleeraar S. D. van Veen. Het meest belangrijke op het gebied van de algemeene kerkgeschiedenis is in de laatste jaren in Holland verschenen van de hand van Prof. F. Pijper: zijn hoofdwerk: *de Geschiedenis der boete en biecht in de Christelijke kerk in den ouden tijd*, 1891; II, *De middeleeuwen*, 1908 en *Middeleeuwsch Christendom: I De vereering der H. Hostie. De Godsoordeelen*, 1907; II. *De heiligenvereering*, 1911. Het laatste, dat in vele opzichten verder bouwt op Delehaye, geeft een interessanten blik in het godsdienstig leven der middeleeuwen uit bronnen, die misschien wat droog zijn maar zeer getrouw aangehaald worden.

De grootste belangstelling verbindt ons intusschen aan de vorschingen van Nederlanders betreffende de geschiedenis van hun eigen vaderland. De nieuwe algemeen geschiedkundige werken van Prof. P. J. Blok te Leiden, den tot het protestantisme overgeganen P. Frederique en diens leerling H. Pirenne, beiden te Gent, als ook van E. Hubert te Luik (misschien de meest talentvolle van deze uitmuntende Belgische geschiedvorschers) zijn te wel bekend, dan dat zij nader moeten worden besproken. Een uitmuntend algemeen geschiedkundig werk over kerk-hist. materiaal is ook: *La domination espagnole dans les Pays-Bas à la fin du règne de Philippe II*, 1906, van E. Gossart.

Op zuiver kerkhistorisch gebied staat voor de middeleeuwen nog altijd W. Moll bovenaan, met zijne: *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de hervorming*, 6 dln., 1854—71. Belangrijk zijn ook nog steeds zijne biographieën over *Joh. Brugman*, 2 dln., 1854, en *Angelus Merula*, 1855. Een algemeen overzicht gaf G. J. Vos A zn., *Geschiedenis der Vaderl. kerk*, 2 dln., 1881. Een paar goede dissertatie's over den voor-reformatorischen tijd zijn van: J. Prinsen, *Gerardus Geldenhauer*, 1898; G. Visser, *Hendrik Mande*, 1899 (gesch. der mystiek); A. A. Otterloo, *Joh. Ruysbroek* 2, 1896, en vóór alles de dissertatie van W. J. Kühler, *Joh. Brinckerinck en zijn Klooster te Diepenveen*, 1908 (het begin der beweging te Windesheim); A. Eekhof, *de Questierders van den aflaat in de Noordelijke Nederlanden*, 1909 en J. Lindeboom, *Erasmus*, 1909 (waarin eindelijk een ernstig onderzoek van de Erasmiaansche theologie werd gedaan). Lindeboom heeft ook deze studiën vervolgd in een zeer te waardeeren, nu dezen zomer uitgegeven werk *Het bijbelsch Humanisme in Nederland*, 1913. Veel wordt ons geboden in Van Veen's artikel *Wessel* in R. E., XXI, 1908. Ook worde niet vergeten het klassieke werk van Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, 3 dln., 1875—80 en het scherpzinnige *Rodolphus Agricola*, I, 1911 van H. v. d. Velden. De Groninger hoogleeraar I. van Dijk gaf uit in 1906: *De imitatie van Thomas à Kempis*. Een katholiek werk, dat veel belangrijke stof geeft, *Neerlands heiligen*, 6 dln., 1899—1902, en vóór alles, *Maria's heerlijkheid in Neerland*, 6 dln., 1899—1910 (gaat tot op onzen tijd), zijn van den monnik J. A. F. Kronenburg. Een gematigd Ultramontaansch overzicht

geeft H. C. C o p p e n s, *Algemeen overzicht der kerkgeschiedenis van Noord-Nederland tot 1581*, 2 dln., 2e dr., 1902.

Wij gaan nu over tot de publicatiën op het gebied van de Nederl. hervormings-geschiedenis. Uitgave van bronnen die tot de beste geschiedkundige van onzen tijd behooren, is de *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, 1903 vv.; tot nu toe zijn negen deelen verschenen. De voornaamste uitgever is nu Prof. P i j p e r, sedert de andere redacteur, de bekwame historicus, de Doopsgezinde Prof. S. C r a m e r te Amsterdam eenige maanden geleden overleed. Zal ik in dit belangrijk verzamelwerk op iets bijzonderen nadruk leggen, dan moet worden herinnerd aan het zevende deel, dat een nieuw licht werpt op de doopsgez. beweging. Tusschen de vele werken over de Ned. hervormings-geschiedenis mag terloops nog worden herinnerd aan het oude van D. G e r d e s, *Historia Reformat.*, 1744—52, 4 dln., en aan A. I j p e y en S. J. D e r m o u t, *Gesch. der Nederl. Hervormde Kerk*, 1819, 4 dln., de verreweg meest belangrijke. Van de nieuwere publicatiën staat mee vooraan en naast die van Moll, Acquoy en Rogge, de meestuitblinkende Ned. kerkgeschiedschrijvers van de 19^e eeuw: de *Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland*, 2 dln., 1873, van den Mennoniet I. G. d e H o o p S c h e f f e r; dit werk gaat maar tot 1531. Eene meer beknopte en populaire, maar goede voorstelling gaf de zoon van den stichter der Groningsche school, de vroeg overleden Prof. C. Ph. H o f s t e d e d e G r o o t, in: *Honderd jaren uit de Gesch. der Hervorming in de Nederlanden*, 1883, omvattend de jaren 1518—1619. Het meest gebruikte handboek is dat van J. R e i t s m a, *Geschiedenis van de hervorming en de Herv. kerk in Nederland*, 2de druk, 1899. De schrijver is nu overleden maar een nieuwe uitgave wordt verwacht. Ten slotte moet worden genoemd het meer op een schoolboek gelijkend, veel gelezen werk, van F. D. J. M o o r r e e s: *Geschiedenis der kerkhervorming in Noord-Nederland*, 4de druk, 1905.

Een bijzondere plaats neemt in: *Geschiedenis der Ned. Herv. kerk* I, 1911; II, 1912, van den Hoogleraar van wege de Ned. Herv. kerk bij de theologische faculteit te Leiden, L. K n a p p e r t. Het is nl. een modern handboek, dat een overzicht geeft van de geheele nieuwe kerkgeschiedenis van Nederland; het eerste deel gaat tot 1702, het tweede tot aan den tegenwoordigen tijd. Dit boek voorziet dus in een, in het bij-

zonder door buitenlanders gevoelde behoefte, nml. eene bruikbare moderne oriëntteering; ook goede litteratuur-aanwijzingen komen er in voor. Aan een Zweed komt de voorstelling, door de bepaalde oordeelvellingen, eenigszins eenzijdig gekleurd voor. Evenals verschillende andere hier genoemde komt dit werk voor in de Universiteits-bibliotheek te Lund.

Van de nieuwere navorschers, speciaal der hervormings-geschiedenis van Nederland, heeft mij bijzonder belang ingeboezemd, het door Teyler's Academie met een prijs bekroonde werk: *de Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*, 1911, van den Hersteld Ev. Lutherschen Prof. J. W. Pont te Amsterdam. Hoewel Luthersch predikant komt de schrijver tot het resultaat, dat het Lutheranisme in Nederland in de 16de eeuw eene vreemde plant was, die er niet behoorde en die de Hervorming meer tegenhield dan bevorderde. Misschien krijg ik een volgende keer gelegenheid, dit wel eenzijdige, maar in elk geval te waardeeren en veel omvattend onderzoek uitvoeriger te beoordeelen. Twee andere belangrijke werken zijn: *De nederduitsche vluchtelingenkerken der 16de eeuw in Engeland en Duitschland in hunne beteekenis voor de reformatie in de Nederlanden*, 1909, van A. A. v. Schelven, en van J. de Jong, *De voorbereiding en constitueering van het Kerkverband der Nederl. gereformeerde kerken in de 16de eeuw*; *Historische studiën over het convent te Wezel 1568 en de synode te Emden 1571*, 1911. Van het laatste is slechts deel I verschenen, hetwelk uiterst gedetailleerd is, en slechts de voorbereidingen behandelt van de zoo gewichtige Embdersynode. Verder moet worden genoemd van L. A. van Langeraad, *Guido de Bray, zijn leven en werken*, 1884, een goede dissertatie; van S. Cramer het artikel: *Mennonieten* in *Hauck's Real-Encyclopedie*, Bd. XII; van L. Knappert een werk, dat meer geeft dan de titel belooft: *De opkomst van het protestantisme in eene Noord-Nederlandsche stad*, 1908; van S. D. van Veen, *Histor. studiën en schetsen*, 1905, en zijne artikelen in *Hauck's Real-Encyclopedie*, de fijne teekening van J. Prinsen, *De Nederl. Renaissance-dichter Jan van Hout*, 1907. De volgende werken: F. L. Rutgers, *Calvin's invloed op de reformatie in de Nederlanden*, 1900; J. J. Westerbeeck en B. J. Eerten, *Anabaptisme en Calvinisme (1531—68)*, 1905, ken ik nog niet.

Op de opwindende godsdienstige gebeurtenissen omstreeks het
XI. 12

begin der 17e eeuw wordt een licht geworpen in misschien het beste werk van den bovengenoemden beroemden geschiedvorschcr C. H. Rogge, *Joh. Wtenboogaert en zijn tijd*, 3 dln., 1874—76; verder door de artikelen van Van Veen en Rogge in *Hauck's Real-Encyclopaedie* en van J. H. Maronier de levensbeschrijving van *Jacobus Arminius*, 1905. Te Leiden hebben de Remonstranten een eigen hoogleeraar H. Y. Groenewegen, die in 1910 een kritische editie van het Remonstrantisme uitgaf en eene levensbeschrijving van Arminius. Gisbertus Voetius heeft aanleiding gegeven tot eene grondige maar moeilijk te lezen levensbeschrijving, bewerkt door A. C. Duker, I, 1897; II, 1907; III, 1912. In een zeer op prijs te stellen monografie wordt dezelfde tijd door W. Goeters behandeld in: *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis auf Labadie*, 1911, en eveneens in de dissertaties van H. A. van Andel, *De zendingsleer van Voetius*, 1912, en van K. Dijk, *De strijd over infra- en supralapsarisme in de gereformeerde kerken van Nederland*, 1912. De groote Remonstrantsche dichter Didericus Camp-huysen werd zeer goed geteekend door J. de Louter, 1898 (diss.) Een deugdelijk, nauwkeurig, maar eenigszins droog beeld geeft W. P. C. Knuttel van: *Balthasar Bekker, de bestrijder van het bijgeloof*, 1906.

Een bijzonder belang hadden voor de nieuwere Nederlandsche en Engelsche geschiedvorschers de godsdienstige bewegingen in Nederland, omstreeks het begin van 1600, waaruit het moderne sekte-wezen voortkwam. Daarover handelen o.a. de werken van J. G. de Hoop Scheffer, *de Brownisten te Amsterdam in verband met het ontstaan van de broederschap der Baptisten*, 1881; van W. J. van Douwen, *Socinianen en Doopsgezinden*, 1898 en vóór alles de twee nieuwe, belangrijke werken van de boven reeds genoemde geschiedkundigen: van den nieuwbenoemden hoogleeraar te Amsterdam W. J. Kühler, *Het socinianisme in Nederland*, 1912, en van den Leidschen geleerde A. Eekhof, *De Hervormde kerk in Noord-Amerika (1624—64)*, 2 dln., 1913, een ongemeen uitvoerige en eenigszins zware, maar volgens grondige, ook in Amerika verrichte studiën, samenvattende voorstelling.

Voor de hedendaagsche Nederlandsche kerkgeschiedenis moet hier ten laatste nog worden gewezen op het kleine, goede werk: *De Nederlandsche Gustaaf-Adolfvereeniging* 1853, 1908, 1909,

van J. H. Maronier; C. E. Hooykaas, *Godsdienstig leven in Nederland*, 1912; J. H. Mackay, *Religious Thought in Holland during the 19th Century*, 1911; G. A. van den Bergh van Eysinga, docent te Utrecht, *Die Holländische radikale Kritik des neuen Testaments und ihre Bedeutung*, 1911; J. Cannegieter Jr., *Het ultramontanisme en de Christenen van Nederland sinds 1853*, 1911 (diss.); de kerkelijk-politieke geschriften van T. Cannegieter Sr., hoogleeraar vanwege de Ned. Herv. Kerk te Utrecht, over dezelfde stof; de bekende minister van Staat A. Cuypers en zijn zoon Prof. H. H. Cuypers¹⁾ schrijven over het Calvinisme; A. M. Brouwer predikant te Rotterdam: *De moderne richting*, 1912; artikelen in *Hauck's Real-Encyclopaedie* van Van Veen, Cramer, Van Wijk, Chr. Hunningher e.a. en in *Religion in Geschichte und Gegenwart* van Brouwer, alsook op het belangrijke werk van S. D. van Veen met bijdragen van verscheidene geschiedvorschers uitgegeven: *Kerk en secte*, 1907—1912, waarin de verschillende gereformeerde, luthersche, oud-katholieke en doopsgezinde kerkgenootschappen en de verschillende godgeleerde en godsdienstige richtingen in Nederland worden behandeld.

---

1) Bedoeld is: J. P. C. Dzn.

2) Bedoeld zijn: Dr. A. Kuiper en Dr. H. H. Kuiper.

BOEK-AANKONDIGING.

Paul Kalkoff, Die Entstehung des Wormser Edikts. Leipzig, M. Heinsius Nachfolger, 1913 (VI + 312 blzn.).

Kalkoff, die reeds zoo menige studie over de „Anfänge der deutschen Reformation und der römischen Gegenreformation” leverde, door de lezers van het „Archiv für Reformationsgeschichte” niet het minst gewaardeerd, geeft in dit buitengewoon uitvoerige, uitnemend gedocumenteerde werk eene uiteenzetting van het ontstaan van het „Wormser Edict”, den beruchten Rijksban in Mei 1518 tegen Luther uitgevaardigd, schijnbaar als het oordeel der Rijksstanden, inderdaad als een produkt van het felle drijven en bedriegelijke stoken van den pauselijke nuntius Aleander. „Seine Entstehungsgeschichte ist eine ununterbrochene Kette der schmählichsten Ränke, bei denen alle Künste der Fälschung und Verleumdung, der Verstellung und Ueberrumpelung, der Bestechung und Beschmeichelung aufgeboten wurden”. Aleander’s doel, om door samenwerking van pauselijke en keizerlijke macht de ketterij den doodsteek te geven, is tengevolge van andere omstandigheden gemist, en het Edict heeft niet aan de verwachtingen beantwoord; voor Kalkoff blijft het een bewijs, hoe gerechtvaardigd Luther’s aanval op de „drei Mauern der Romanisten” was. — Zijn boek is eene belangrijke bijdrage voor velerlei kennis van de betrokken reformatieperiode, o.a. van de zeer gewichtige rol, die door Aleander is vervuld.

L.

P. Pisani, L’Eglise de Paris et la révolution. Paris, A. Picard, 1908—1911 (4 tomes).

Pisani, kanunnik van de Notre Dame d. P., hoogleeraar aan het Institut Catholique de Paris, geeft in de vier deelen van dit welgedocumenteerde werk een uitvoerig relaas van de lotgevallen van het Roomsche-Katholicisme te Parijs in den veelbewogen tijd van 1789—1802. Daardoor is zijn boek meer dan de geschiedenis eener

plaatselijke kerk; wegens de centrale beteekenis van het Parijs dier dagen kan men zeggen, dat het een beeld geeft van de worsteling tusschen het Roomsche-Katholicisme en de revolutionaire machten van het einde der achttiende eeuw. Behalve voor de kennis van de lotwisselingen der Kerk, van af het serment constitutionnel van 1791 tot het Concordaat van 1801 en de articles organiques van 1802, is het werk van Pisani van belang voor die der vele secten met hun „culte selon les nouvelles formules”, „le culte naturel”, „le culte des adorateurs”, vooral „la Théophilantropie”, en voor die van de beteekenis van het Jansenisme.

L.

Dr. Henri van der Velden, De beoefening der geschiedenis onder de Nederlandsche Katholieken, overdr. uit Het Katholieke Nederland 1813—1913. Nijmegen, L. C. G. Malmberg, 1913 (23 blzn.).

De schrijver, den geschiedkundigen arbeid zijner geloofsgenooten overziend, is dankbaar en optimistisch, hoewel nog gedeeltelijk onvoldaan. Voor beide stemmingen is reden; laten wij zeggen voor de eerste niet het minst. Er is door Katholieken hier te lande in de laatste honderd jaren veel en goed werk geleverd; dit overzicht geeft er een aantrekkelijk beeld van. De kerkhistorie neemt begrijpelijkerwijs eene groote plaats in; vooral uit den laatsten tijd zijn goede namen te noemen. De schr. wekt tot verderen arbeid op. „Beider werk — d. i. van Protestant en van Katholiek — heeft zijn nut”. „De niet-Katholiek heeft 't voor, dat hij zich niet los behoeft te maken van wat uit piëteit den Katholiek partijdig kan doen zijn in zijn oordeel — de Katholiek, dat hij, uit vrije overtuiging zich bindend aan het verleden, bijzonder sterk staat, waar het een begrijpen van dat verleden geldt”. — Aan het slot waagt de schr. de gissing, dat de Katholiek meer reden heeft tot beklag over waardeering van Protestantsche zijde, dan omgekeerd het geval is. Gevaarlijk en moeilijk gissen; op de wijze waarop de schr. het alternatief stelt schijnt het ons zeker verkeerd.

L.

August Lang, Der Heidelberger Katechismus; zum 350 jährigen Gedächtnis seiner Entstehung. Leipzig, Im Kommissionsverlag von Rudolf Haupt, 1913.

Tot de vele feestschriften, die bij gelegenheid van het 350-jarig bestaan van den Heidelbergschen Catechismus zijn verschenen, behoort ook dit boekje van 68 blz., dat als Nr. 113 van de „Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte” is uitgekomen. In het eerste hoofdstuk behandelt de schrijver de uiterlijke omstandigheden waaronder de Catechismus is ontstaan; in het tweede hoofdstuk gaat hij na, wat het theologisch karakter van dit leerboek uitmaakt, alsmede de lotgevallen van den Heidel-

berger in volgende jaren. Natuurlijk brengt Lang's geschrift niet vele nieuwe dingen; het is eene samenvatting van datgene, wat in den loop der jaren is gevonden en gepubliceerd. Ook de boeken in ons land op dit gebied verschenen, zijn den schr. niet onbekend; zoo vonden wij telkens I. I. Doedes, A. Kuyper en M. A. Gooszen aangehaald. Met het oordeel: dat men in den H. C. een produkt der „anthropologisch-soteriologische” richting, in tegenstelling met Calvijn's „intellektualistisch-speculatieve” richting zou hebben te zien, gaat Lang niet mede. „Calvin ist seine Grundlage”, aldus de auteur. Vóór in het boekje staat een facsimile van een portret van Frederik van de Paltz. Het geheel is een in warmen toon gesteld pleidooi voor den H. C., dat zich vlot en aangenaam laat lezen.

E.

- A. C. Duker, Gisbertus Voetius. Derde deel (Hoog-leeraarschap, 1634—1676), Tweede Stuk. Leiden, Boekh. en Drukk. v/h. E. J. Brill, 1913. 8vo. (159 + XLIX blzn.).

Onze vermaarde geschiedvorschcr Duker behandelt in dit „Tweede Stuk” van zijn beroemd geworden werk, Voetius als „medepredikant”; hij leidt ons in den kring van Voetius' „familie en vrienden”, en beschrijft de „verwijdering en verzoening” tusschen Utrecht's „primarius theologiae professor” en sommigen der laatsten. In 1637 werd Voetius als medepredikant te Utrecht bevestigd, naast vijf collega's, wier getal in den loop zijner kerkelijke dienstjaren tot een twaalfstal aangroeide (blz. 116). De arbeid op dit terrein was zóó omvangrijk, dat aan Voetius deze verklaring uit de pen moest: „De predikanten, ende ick onder deselve, vinden soo veel in onse beroepingc ende ons werck te doen, dat wy menighmael nauwelijcks eenen beet etens met vreden of stilte in de mont kunnen steecken” (blz. 147). Daarbij werd hij nog in allerlei theologische en kerkelijke kwesties geraadpleegd. Uitvoerig behandelt schr. Voetius' huiselijk leven in zijne woning „in de Poelenburchsteege”, welk huis later door Jodocus Heringa werd bewoond, daar waar thans het monumentaal gebouw der „Openbare leeszaal” zich verheft (blz. 176, 178). Met een voor dien tijd vrij hoog traktement — in 1643 bedroeg dit 2000 gld. — nog vermeerderd met de kostgelden van inwonende jongelieden, wist zijne „seer wyse” vrouw Deliana Jans wel rond te komen, al was Voetius een echte „boeckenverslinder (helluo librorum)” en bovendien „seer prodigael in aelmoessen en bequaem om alle syne middelen weg te geven”. Veel vreugde beleefde hij aan zijne zonen Paulus en Daniël, die echter in de volle kracht des levens werden weggenomen; zijn jongste zoon Nicolaas werd in 1666 een „weerdig navolger op sijns vaders predikstoel” te Heusden. Minder voorspoedig was hij wat zijne dochters Maria, Elisabeth en Anna betrof. Innige vriendschapsbanden knoopte Voetius aan

met Van Lodenstein, Essenius en anderen, doch bovenal met Anna Maria van Schurman en hare familie; na de komst van De Labadie en de stichting zijner „huyskerke” werd de band echter met velen zijner vroegere vrienden, o. a. ook Koelman, losser. Bepaald een vriendschapsbreuk ontstond tusschen Voetius en Schoockius, die nimmer is hersteld; Voetius en Maresius verzoenden zich, na langdurigen twist, tot blijdschap van alle rechtzinnigen in den lande. Met een 29-tal uitvoerige bijlagen, boven elk van welke een kort regest niet misplaatst zou zijn geweest, wordt dit „Tweede Stuk” besloten. Wanneer straks met het „Derde Stuk” het geheele boek voltooid zal zijn, dan zal onze kerkhistorische literatuur met een voorbeeldig standaardwerk zijn verrijkt.

E.

H. Kaajan, De Pro-Acta der Dordtsche Synode in 1618. Rott., T. de Vries Dz., 1914. Proefschrift.

Een degelijk werk is dit proefschrift, waarop de heer H. Kaajan, „dienaar des Woords bij de Gereformeerde Kerk te Rotterdam”, den doctoralen graad aan de Vrije Universiteit te Amsterdam verwierf. Zorgvuldig worden in het begin bronnen en literatuur vermeld. Onder die bronnen zijn archiefstukken, waarvan zelfs verscheidene nog niet zijn uitgegeven. Deze laatste worden uitvoerig in de aantekeningen, tot staving van het medegedeelde, aangehaald. Soms vindt men $2\frac{1}{2}$ regel tekst, terwijl de rest van de bladzijde met de aanhaling uit de bronnen wordt gevuld. De leesbaarheid van het boek ware zeker niet verkleind, indien deze uitvoerige aanhalingen eenvoudig achterin, bij de andere 4 bijlagen, waren geplaatst. De schrijver behandelt in zes hoofdstukken de voorhanden stof: I. Saamstelling en werkwijze der Synode; II. Bijbelvertaling; III. De onderwijzing in den Catechismus; IV. De doop van heiden-kinderen opgenomen in de gezinnen der Christenen; V. De voorbereiding der proponenten; VI. Het licentius boekdrukken. Telkens vat de schrijver den inhoud van een hoofdstuk samen in een „conclusie”. In onzen tijd, waarin men plan- nen overweegt voor een nieuwe bijbelvertaling, mag een hoofdstuk als het tweede van dit boek zeer actueel worden genoemd. Telkens blijkt, dat de auteur goed op de hoogte is van de literatuur, die met het behandelde onderwerp samenhangt; dat hij juist citeert — typografisch had het fraaier gestaan, wanneer de naam van het aangehaalde boek in cursieve letter, tenminste niet in die, waarmede des auteurs naam is gedrukt, ware geplaatst —, en daarenboven zijne conclusiën eerlijk en onbevooroordeeld trekt. Wij ruimen voor deze „Pro-acta” gaarne een plaatsje in naast H. H. Kuyper’s „Post-acta”. Maar waarom ontbreekt het register? De moeite daaraan besteed wordt immers altijd dubbel beloond. Nooit verschijne er meer zulk een grondig bewerkt boek als dit, zonder register! Met een „inhoudsopgave” alléén kan men niet volstaan.

E.

BERICHT.

Tot onze redaktie is door Dr. A. Lang te Halle a. S., als „Vorstand des Calvinfonds in Deutschland” het verzoek gericht, om ook in Nederland op het volgende de aandacht te willen vestigen. Het „Calvinfonds zur Förderung der Calvinstudien in Deutschland”, in het jaar 1909 als eene blijvende herinnering aan het Calvinjubiläum opgericht, had een prijs van 500 Mark uitgelooft aan de schrijver(s) van de beste wetenschappelijke of populaire werken over Calvin of het latere Calvinisme, welke in de jaren 1910, 1911 en 1912 zijn verschenen. Deze prijs is toegekend voor de eene helft aan Dr. Wilhelm Goeters voor zijn „Die Vorbereitung des Piëtismus”, en voor de andere helft aan Dr. Gisbert Beyerhaus voor zijn „Studien zur Staatsanschauung Calvins”.

De commissie looft nu, onder dezelfde voorwaarden, weder een prijs van 500 Mark uit, die na 1 Jan. 1916 zal worden toegekend aan de schrijver(s) van de beste werken over Calvin of het Calvinisme, die in de jaren 1913, 1914 en 1915 zullen verschenen zijn.

De Hervormde Kerk in Noord-Amerika

(1624-1664)

DOOR

Dr. A. EEKHOF

1913. 2 deelen. Met kaart en 9 bijlagen. gr. 8vo.

Prijs ingenaaid **f 9.50** — geb. in linnen **f 10.75**

Het is de bedoeling van den schrijver, in deze beide deelen de geschiedenis der Hervormde Kerk in Noord-Amerika te schetsen, zoowel in hare ontwikkeling en uitbreiding naar binnen als in hare aanraking met andere kerken en sekten naar buiten.

Het jaar 1624 werd daarbij als begin-, het jaar 1664 als eindpunt aangenomen. De stof tot dit werk werd hoofdzakelijk geput uit geschreven oorkonden als: brieven, contracten, notulen-boeken, gerechts-akten, aanteekenboeken van in- en uitgaande brieven, plakkaaten enz., die èn in Nederland èn in Noord-Amerika werden aangetroffen. De belangrijkste dier documenten werden in de bijlagen afgedrukt.

Het **Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis** verschijnt op onbepaalde tijden in afleveringen van omstreeks 6 vel druks.

Vier afleveringen vormen een deel. De prijs van iedere aflevering is **f 1.50**

Alle stukken en brieven, voor de Redactie bestemd, te zenden aan Dr. A. EEKHOF, Ned. Herv. predikant te Ouderkerk a/d Amstel.